

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાષ્ટ્રિ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૪૧૧૦

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૫૨૧૬મન્ન પ્રશ્નાર્

વિષય ૬૪૫:૨

પરાક્રમની પ્રસાદી

કિંવા

વિક્રમોર્વશીય નાટક.

મહાકવિ કાલિદાસના સંસ્કૃત પરથી

૨મી પ્રસિદ્ધ કરનાર

કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ, ખી. એ.

અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૩, પ્રત ૧૦૦૦.

વિ. સં. ૧૯૧૮.

ઈ. સ. ૧૯૧૨.

મૂલ્ય

૩. ૦૧, અચિત્ર; ૩. ૦૧૧, સચિત્ર.

સર્વ હક સ્વાધિન.

મગરાત વિધાપીઠ
અમદાવાદ ગ્રંથાલય ૪૧૧૦

મગરાતી કોપીરાઈટ-રજિસ્ટ્રેશન હર્ષદરાય ધ્રુવે
૬૨૪૨ પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો મળવાનાં ઠેકાણાં.

૧ મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની
બુક્સેલર, કાલબાદેવી રોડ—મુંબઈ.

૨ આરિએન્ડલ બુક ડીપો

રતન પોળ—અમદાવાદ.

૩ પ્રિન્ટિંગવર્ક એન્ડ બુક્સ એજન્સી

સિવિલ ઇન્જિનિયરિંગ પાસે;—અમદાવાદ.

છાપનાર

પટેલ ભાતીલાલ કાળીદાસ,

શ્રી સત્યનારાયણ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ, અમદાવાદ.

બીજી આવૃત્તિ.

અનાથવત અળગું રાખેલું આ બાળક આજે એના ન્હાનકડા કુટુંબમાં ભળે છે. શા માટે એને પાંચ વર્ષ અગ્નાતચર્યામાં ગાળવાં પડ્યાં, તેનો ભેદ એને પાંખમાં લેનારે સારી રીતે જાણવો છે. એ ભેદ ખુલ્લો કરવાનો અવધિ હજી આવ્યો નથી, તેથી હું મૌન રહું તો વાંચનાર ક્ષમા કરશે.

આજકાલ મોટાઓ પણ ટોપી પહેરી ફરવાનું પસંદ કરે છે, તેથી આ પાંચ વરસના બાળકને પાંચડી પહેરાવતો નથી. એને અન્યાર સૂધી ઘરનાં લૂગડાંની બાધા રાખી ઊંઘાડું ફેરવ્યું છે, તેથી શરીર ઉપર કપડાં ખડકી એને ગૂંગળાવી નાખવાનું પણ હું વાજબી ધારતો નથી. એની ભભકી નીકળતી સુંદરતા જ મોહ ઊપજાવનારી છે, તેથી હું એને શણગારે સજાવતો નથી. એના પ્રસંગમાં આવનાર જોશે, કે એની વાણી તોતડી મરી એમાં મીઠાશ આવી છે; એના ઉદ્દગારમાં નવાં પ્રતિભાનાં ફિરજો ઝળકે છે; એનું અંગ કુદરતની નજર ઠરે એવું ખીલ્યું છે; અને એની રંગે રંગમાં અજબ ચૈતન્ય ઊભરાયું છે. એ પહેલવહેલાં ઉમ્મર ઓળંગતાં પણ ઠોકર ખાઈ અખડાઈ પડ્યાનું જાણવામાં નથી; અને હવે તો ઠોકરનો સંભવ ઓછો જ છે. અથવા તો આટલેથી અટકું. નથી ને ઠોઈ કહે, કે સર્વ આત્મીયં કાન્તં પश्यति ।.

ત્રીજી આવૃત્તિ.

ધાર્યા કરતાં બહુ વહેલી બીજી આવૃત્તિ ખપી જવાથી, વડોદરા રાજ્યમાં ધનામને માટે પ્રતોની માગણી થવાથી અને ફેટલીક શાળામાં અભ્યસ્ય^૧ પુસ્તક તરીકે પરાક્રમની પ્રસાદી કિંવા વિક્રમેર્વશીય નાટક વપરાતું હોવાથી એની આ ત્રીજી આવૃત્તિ જિતાવળથી કાઢવી પડી છે.

મહાકવિ કાલિદાસ વિશે પુરાવિદની રીતની થોડીક ચર્ચા આ આવૃત્તિમાં જોમેરી છે; તે ક્યારે થયો, ક્યાં થયો, ક્રિયા ક્રિયા ગ્રંથો તેણે રચ્યા ને ક્રિયા ક્રમમાં, એ સ્વતંત્ર પ્રમાણથી શોધી કાઢવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. અવકાશ ન મળવાથી બીજી ચર્ચા આગળ ઉપર મુલતવી રાખી છે.

નાટકનો બધો ભાગ છપાઈ ગયા પછી બીજી આવૃત્તિ ઉપર વસંતમાં પ્રો. આનંદરાંકર બાપુભાઈ ધ્રુવની ક્ષમનું જન-હેર વિવેચન આવ્યું હતું. તેના જિહાવોહ કરવાની અનુકૂળતા આ આવૃત્તિમાં રહી નથી. વડોદરાની શ્રીસયાજીરાવ હાઈ-સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ સાક્ષરશ્રી હીરાલાલ શ્રોફે પણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી બીજી આવૃત્તિ જોઈ જઈ ખાનગી સૂચનાઓ નોંધી

છે. ખંને વિદ્વાનોએ લીધેલા શ્રમ માટે આભારી છું. ચોથી આવૃત્તિ છાપવાનો વારો આવશે, તે પ્રસંગે તેનો હું લાભ લેઈ અને આપી શકીશ.

મૂળનામ કંઈક દુર્બોધ હોવાને લીધે ‘પરાક્રમની પ્રસાદી’ એ નામને આ આવૃત્તિમાં પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. મારી સમજ એવી છે કે માલવિકાગ્નિમિત્ર, રત્નાવલી, નાગાનન્દ જેવાં નાયક નાયિકા અને વસ્તુનું સહજે સ્મરણ કરાવનારાં નામ અનુવાદમાં કાયમ રહેવા યોગ્ય છે; પણ મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ જેવાં નામ, જે આપણી ભાષામાં પુસ્તકવિશે સાધારણ માણસને ખ્યાલ આપી શકતાં ન હોય, તેનો તો અનુવાદ આપવો ઉચિત છે.

સંશોધન અને અનુવાદ વિશે અહીં બે બોલ કહેવાની જરૂર છે. કેટલાક બહુ પ્રતોનો પાઠ પ્રમાણબદ્ધ ગણે છે; કેટલાક ગમે તે એકાદનો પણ પાઠ સારો હોતાં સ્વીકારે છે. ધણાક કલ્પિત પાઠને નામે બડકે છે; થોડાક અશુદ્ધિના આભાસે ત્રાસે છે. કોઈ જેવા રૂપમાં ગ્રંથ મળી આવે છે તેવો ને તેવો છાપે છે; કોઈ સંસ્કૃતને ન છેડી પ્રાકૃતને સુધારી લે છે. આ રીતે સંશોધનનું ધોરણ એક નથી. અનુ-

વાદમાં એક મૂળના શબ્દને વળગી રહે છે, તો ખીજા મૂળના આશયને લક્ષમાં રાખે છે. અમુકને શૈલી એક પ્રકારની તો અમુકને ખીજા પ્રકારની પસંદ હોય છે. આ એક ભાગના શબ્દથી સૂચાય છે, તો પેલા ખીજા ભાગના શબ્દને વખોડી કાઢે છે. આવી ગૂંચવણમાં હું મુદ્રારાક્ષસની પદ્ધતિને વિક્રમોર્વશીયમાં વળગી રહ્યો છું. તે પાઠ્યુદ્ધિના સંબંધમાં કેટલે દરજ્જે ફતેહમંદ થઈ છે, તે તો Prof. Alfred Hillebrandtની મુદ્રારાક્ષસની આ સાલમાં બહાર પડેલી આવૃત્તિ કહેશે.

કાવ્યસુગંધ અને સુવર્ણરજનો યોગ એ ત્રીજી આવૃત્તિનું આનંદદાયી લક્ષણ છે. પ્રતિભાગમ્ય રસ સુલભ નેત્રગમ્ય કરનારાં જે આઠ ચિત્રો પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર ધુરંધરની કલમનાં આમાં મૂક્યાં છે, તે કલાવિલાસી અને સાહિત્યરસિક શેઠશ્રી પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીની પ્રસાદી છે; ને તે માટે એમનો હું નેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે.

મહાકવિ કાલિદાસ.

આ સરસ્વતીનો શિખામણિ અને સાહિત્યનો સ્પર્શ-
મણિ આરે થયો ને આં થયો ? લેખ અને સિક્કાના ઝબક-
દીવાથી કાલિદાસને પ્રકાશમાં લાવવા અનેક યત્નો થયા
છે; પ્રબંધોની જળ સંકેલી પકડવાની તજવીજ કરાઈ છે;
૧કાલગણનાની નીસરણી માંડી પહોચી વળવાની પેરવી પણ
રચાઈ છે; અને શોધખોળનાં તીક્ષ્ણ સાધનોથી પાતાળ
કાડી ખોળી કાઢવાની જુક્તી પણ ઘડાઈ છે. પરંતુ એ
પાસે અને દૂર જણાતો, જૂનો અને નવીન, દૃશ્ય અને
અદૃશ્ય, એક અને અનેક, મહાન જાદુગર હાથતાળી
આપી અત્યાર સુધી છટકી ગયો છે. એનો લાગે તો કંઈક
પત્તો લગાડવા મારા મનમાં કૈાતુક છે. ટોળાના સરદારની
તેના આગલાપાછલાથી ભાજ મળે છે. આકાશમાં અલોપ
થઈ જતા ગાનારા પંખીની તેનો પૃથ્વી પરનો માળો માહીતી
આપે છે. બહુ નહિ તો વખતવારી સાંકળવા પૂરતી પણ
મદદ ગત રૂઢપનાં પ્રાણીનાં ભાગ્યાંતૂટ્યાં હાડપંજર પૂરી
પાડે છે.

કલિદાસનું નામ બેતાં શોધખોળના અભ્યાસીને જોઈ અશ્વઘોષ યાદ આવે છે. બંને કવિ મહાકાવ્યના ઋણુ માર્ગના વિચરનારા છે. રઘુવંશની જે પ્રસન્ન શૈલી છે, તે જ બુદ્ધચરિતની પણ છે. એકમાં જે ભાષાસ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, તે જ બીજામાં પણ છે. પદ્યબંધ પણ બંને કવિનો લગભગ એના એ છંદોમાં છે. બુદ્ધચરિત મહાકાવ્યના કર્તાએ સુન્દરાનન્દ કાવ્ય, શારીપુત્ર કિંવા શારદ્વતીપુત્ર પ્રકરણ વગેરે સાહિત્યના અને અલંકાર કિંવા સૂત્રાલંકાર, અભિધર્મમહાવિમાળા વગેરે જોઈ ધર્મના અંથો રચ્યા છે. એની માતાનું નામ સુવર્ણાક્ષી. એ પૂર્વાશ્રમે પાટલિપુત્રનો બ્રાહ્મણ હતો. છેલ્લી જોઈ મહાસભા જેના અધ્યક્ષપણા નીચે મહારાજા કનિષ્કના રાજ્યકાળમાં મળી હતી, તે જોઈ બિશ્નુ વસુમિત્રને હાથે એ બુદ્ધ ભગવાનના ધર્મની દીક્ષા પાગ્યો હતો. એ માર્ગમાં ગયા પછી તે કાશ્મીરમાં નિવાસ કરીને રહ્યો હતો. મહાયાનના મહાવિખ્યાત પંડિતોમાં અશ્વઘોષની ગણના થાય છે.

કલિદાસ અને અશ્વઘોષનો ઐતિહાસિક સંબંધ સમ-

જવાને બુદ્ધચરિત જોઈશું બચ્ચું છે તેટલું તેટલું એ બહુ ઉપયોગી છે. એ મહાકાવ્યના પદ્યબંધની સરખામણી એક તરફથી રઘુવંશ સાથે અને બીજી તરફથી કિરાતાર્જુનીય ને શિશુપાલવધ સાથે કરવા જેવી છે. સંસ્કૃત સર્ગબંધનો સર્ગ બહુધા એક જ છંદમાં રચેલો હોય છે. વૈયિત્ય આણુ-વાના હેતુથી સર્ગની સમાપ્તિ નવીન છંદથી કરેલી જોવામાં આવે છે. કવચિત એકાદ સર્ગમાં કુશળતા બતાવવાના કારણથી જાતજાતના છંદ પણ એકઠા કરેલા હોય છે. આખા સર્ગમાં યોજેલા છંદને આપણે વ્યાપકની અને બીજાને એકદેશીની સંજ્ઞાથી ઓળખીશું. રઘુવંશ અને બુદ્ધચરિતના ૧ પ્રધાન વ્યાપક આખ્યાનકી અને અનુબંધ છે. પહેલા મહાકાવ્યના ૧૯ સર્ગમાંથી ૮ આખ્યાનકીમાં તથા ૬ અનુબંધમાં છે અને બીજાના ૧૩ સર્ગમાંથી ૮ આખ્યાનકીમાં તથા ૩ અનુબંધમાં છે. આ રીતે કાલિદાસ તેમ જ અશ્વઘોષ એ બે જૂના સાદા વ્યાપક છંદ માટે વધતોઓછો પક્ષપાત ધરાવે છે; ભારવિ અને માઘમાં આ પક્ષપાત દેખાતો બંધ પડે છે. રઘુવંશ ને બુદ્ધચરિતમાં સમ ને અર્ધસમ વ્રત

જ વાપર્યા છે; કિરાતાર્જુનીયમાં વિષમ ને શિશુપાલવઘ-
માં ૧ જાતિ પણ યોજેલ છે. માપમાં પહેલાં બેના વ્યાપક
બહુમાં બહુ ૧૨ અક્ષરના અને એકદેશી ૧૭-૧૮ ના છે;
બીજાં બેમાં વ્યાપક ૧૩ થી ૧૫ અક્ષરના અને એકદેશી
૧૭ થી ૨૧ ના બને છે. આ ઉપલક તારવણીને આધારે
સહજે કહી શકિયે છિયે, કે કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ પાર-
પાસેના કવિઓ છે. જરા ઝીણવટથી તપાસીશું તો જોવામાં
આવશે, કે પહેલો તે પહેલો ને બીજો તેના પછી થયેલો
છે. રઘુવંશ સાથે મુકાબલો કરતાં બુદ્ધચરિતમાં પ્રાચી
આર્ય અનુષ્ટુભ ઘટે છે; અને તેની અપેક્ષાએ અર્વાચી-
ને આખ્યાનકી, તે વધે છે. વળી રઘુવંશમાં સુંદરી વ્યાપ-
તરીકે અને તેની વિકૃતિ માતૃભારિણી એકદેશી તરીકે
દેખા દે છે; એ એકદેશી બુદ્ધચરિતમાં નવો વ્યાપક બને
છે. ઉપરાંત બે નવા એકદેશી રચિરા અને શિખરિણી પણ
બૌદ્ધ મહાકાવ્યમાં વાપરેલા જોવામાં આવે છે. આ વ્યાપક
અને એકદેશીની કસોટી કહી આપે છે, કે કાલિદાસ અશ્વ-
ઘોષનો રૂપરેયાચી છે. અશ્વઘોષથી ભારવિ અને ભારવિથ

મહાકાવ્યના છંદોનો વર્ણન

મહાકાવ્ય સર્ગ

વ્યાપક છંદ.

રઘુવંશ

૧૮ ૬; અનુકુલ, આખ્યાનકી, રોહિતા, વંદરથ-
વિક, દુતવિલમિત, સુંદરી.

ઐકદેશી છંદ.

૧૨; (અંત) પ્રહર્ષણી, વસંતનલકા, માલિની, હરિણી, મહાકંતા, મહામાલિની, પુષ્પાત્રા, (અનંગતપ્રાલિ-
ની, સ્વાગતા, સતમયૂર, મંદુલાશિષી, માલ્યભારિણી.

૮; (અંત) પ્રહર્ષણી, માલિની, રવિરા, શિખ-
રિણી, અપરવચન, (અનંગત) જગતી ઉપજાતિ,
વસંતનલકા, પુષ્પાત્રા.

૧૨; (અંત) ૦. (અનંગત) શાલિની, મત-
સપૂર, વસંતનલકા, માલિની શિખરિણી, અપર-
વચન, પ્રભા, જ્યોત્સ્નાગતિ, જલધરમાલા, કામા,
મધ્યક્ષામા, વંદરથપતિત.

૨૬; (અંત) હરિણી, મહાકંતા, મહામાલિની,
સારસિકા, અનિશાલિની, મેવલિસૂક્ષ્મિતા, શાર્દૂલવિદી-
ગિત, પંચકાવલી, સ્વમયરા, (અનંગત) પ્રભા, જ્યોત્સ્ના-
ગતિ, જલધરમાલા, મતમયૂર, વંદરથપતિત, શિખ-
રિણી, જનરવિલાસિત, દોષક, અંતિણી, તોટક, ઈંદ્રકા,
વૈશદેવી, કુટળ, પથ્થા, કુરૂતિભા, પૃથ્વી, આયોગીતિ.

વિરોધ.

સર્ગ ૮ આખ્યાનકી, સર્ગ ૬ અનુકુલ, સર્ગ ૨ રોહિતા. વ્યાપક બહુમાં
બહુ ૧૨ અક્ષરના, ઐકદેશી ૧૦-૧૮ ના. ૧૮ સમ ને અર્ધસમ; ઐક સમ આઠમ
સંધિ; અર્ધસમ સુંદરી વ્યાપક, તેની વિધિ માલ્યભારિણી ઐકદેશી.

સર્ગ ૮ આખ્યાનકી, સર્ગ ૬ અનુકુલ, વ્યાપક બહુમાં બહુ ૧૨ અક્ષરના, ઐક-
દેશી ૧૦ ના. ૧૮ સમ ને અર્ધસમ. નવો વ્યાપક ૧, માલ્યભારિણી; નવા ઐકદેશી
૨, રવિરા ને શિખરિણી. જૂનાં ભગતી ઉપજાતિ ને અપરવચનો ઐકદેશીમાં ઉદાર.

સર્ગ ૩ આખ્યાનકી, સર્ગ ૨ અનુકુલ, સર્ગ ૪ વંદરથવિક, સર્ગ ૨
દુતવિલમિત. વ્યાપક બહુમાં બહુ ૧૩ અક્ષરના, ઐકદેશી ૧૦ ના. ૧૮ સમ, અર્ધ-
સમ અને વિષમ. નવા વ્યાપક ૫, સ્વાગતા, પ્રહર્ષણી, પુષ્પાત્રા, પ્રમિતાક્ષરા,
ઉદગતા; નવા ઐકદેશી ૬, પ્રભા, જ્યોત્સ્નાગતિ, જલધરમાલા, કામા, મધ્યક્ષામા,
વંદરથપતિત. જૂના અપરવચનો ઐકદેશીમાં ઉદાર.

સર્ગ ૨ અનુકુલ, વ્યાપક બહુમાં બહુ ૧૫ અક્ષરના, ઐકદેશી ૨૧ ના. ૧૮
સમ, અર્ધસમ ને વિષમ; આઠમ સંધિનાં દોષક, અંતિણી, તોટક, જનું મહા-
માલિની. ભતિ આયોગીતિ મિવા રંધક. નવા વ્યાપક ૬, શાલિની, ભગતી
ઉપજાતિ, રવિરા, મંદુલાશિષી, વસંતનલકા, માલિની; નવા ઐકદેશી ૧૧,
જનરવિલાસિત, દોષક, અંતિણી, તોટક, ઈંદ્રકા, વૈશદેવી, કુટળ, પથ્થા,
કુરૂતિભા, પૃથ્વી, આયોગીતિ.

માધ અર્વાચીન છે; કેમકે કિરાતાર્જુનીયમાં નવા ૫ વ્યાપક
અને ૬ એકદેશી તથા શિશુપાલવધમાં તે ઉપરાંત બીજા
૬ વ્યાપક અને ૧૧ એકદેશી વધે છે. મુદ્રારાક્ષસની પ્રસ્તા-
વનામાં પ્રસંગોપાત્ત બીજા પ્રમાણથી જણાવ્યું જ છે કે
ભારવિ વિશાખદત્તના પહેલાં અને માધ એ નાટકકારના
પછી થયો છે. વ્યાપક અને એકદેશીની ગણતરી પ્રમાણે
કાલિદાસ અને અશ્વઘોષ વચ્ચે જે અંતર લેધયે, તેનાથી
પાંચ છગણું વધારે કાલિદાસ અને ભારવિ વચ્ચે તથા આ
અંતરનું અર્ધ ભારવિ અને માધ વચ્ચે લેવું જોઈયે^૧.
આ ચાર કવિના વ્યાપક અને એકદેશી સંબંધી સંપૂર્ણ વિગત
જોડેના પત્રક ૧ માં આપી છે.

છેલ્લી બીજી મહાસભા મળ્યાનો સમય, તે જ અશ્વ-
ઘોષનો પણ સમય. એ મહાસભા બુદ્ધ ભગવાનના નિર્વાણ

૧ દાખલા તરીકે કાલિદાસ જો ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સતકમાં
મૂકાય, તો ભારવિની સ્થિતિ ઇ. સ. ના ચોથા પાંચમા સૈકામાં
એટલે કે બીજા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં ઠરે; અને માધ
સાતમા સૈકામાં એટલે કે શીશુપાલવધ કલાલિધાન અને ધર્માદિત્ય
બિરુદ ધરાવતા મહારાજા વર્મલાતના રાજ્યકાળના ક્ષેત્રાર્ધાના લેખ
પછી ત્રીસેક વરસે થયો સંભવે.

પછી છઠ્ઠા શતકમાં વળી હતી, એમ પરમાર્થ (ધ. સ. ૪૯૯-૫૬૯) વસુબંધુના ચરિત્રમાં લખી જાય છે. તે લેખે ઇસવી સનના પહેલા શતકમાં અશ્વઘોષ થયો હોવો જોઈએ. આ મહાસભા મહારાજ કનિષ્કના આશ્રયે ભરવામાં આવી હતી; અને એ રાજા મહાન અશોક પછી ત્રણસો વર્ષે થયો હતો, એવું હ્યુએન ત્સંગ જણાવે છે. આ ગણતરીથી પણ ઇસવી સનનું પહેલું શતક આવે છે. વળી કનિષ્કના જે સિક્કા જડે છે, તેમાં ૩ થી ૪૧ ની સાલ નોંધેલી હોય છે. એ કાશ્મીરના સમર્પિ સંવતની સાલ છે, એમ એક શોધક અનેક રીતે સાબીત કરે છે. એ વિદ્વાન, ૩ થી ૪૧ તે સમર્પિ સંવત ૧૨૦૩ થી ૧૨૪૧ ને માટે છે અને તેને મળતી ઇસવી સાલ ૨૭ થી ૬૫ છે, એમ જણાવે છે^૧. આ હીસાબે પણ અશ્વઘોષ ઇસવી સનના પહેલા શતકના ખીજા ત્રીજા ચરણના ગાળામાં થયો હશે છે.

અશ્વઘોષકૃત જ્ઞારીપુત્ર પ્રકરણનો જે જીજ્ઞાસુ જડી

---

૧ વચ્ચે દર્શાવેલ માટે Indian Review X, 11માં Mr. Velandai Gopala Aiyar, B. A., B. L.ની કલમનો The date of Kanishka એ મથાળાનો હેખ જોવો.

આવ્યો છે, તે તાડપત્ર ઉપર છે. પ્રકરણ પ્રથમ કુશાન સમ-
યની બ્રાહ્મી લિપિમાં લિખિત છે. પછી બ્રાહ્મી લિપિ
ભૂંસી નાંખી તેના તે તાડપત્ર ઉપર મધ્ય એશિયાની લિપિમાં
નવી નકલ કરી છે. મધ્ય એશિયામાં તાડપત્રો ઇસવી પહેલા
ખ્રીસ્ત સૈકામાં પ્રવેશ પામ્યાં હતાં. ત્યાં તેની અછતને લીધે
પુનર્નવા^૧ પ્રતની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી હશે. મધ્ય એશિ-
યામાં તાડપત્રની આયાત અને મૂળની કુશાન સમયની બ્રાહ્મી
લિપિ ધ્યાનમાં લેતાં અશ્વધોષને પહેલા શતકથી મોડો
મૂકી શકાય નહિ.

ઉપરની ગણનાને ખીજી હકીકતથી ટેકો મળે છે. અશ્વ-
ધોષના અભિધર્મમહાવિભાષા ગ્રંથને આધારે વસુબંધુએ
અભિધર્મકોષ રચ્યો છે. એનો ઇ. સ. ૪૦૪-૫ માં ચીનાઈ
ભાષામાં તરજૂમો થયો છે. મૂળની ખ્યાતિ બૌદ્ધ ધર્મની
જન્મભૂમિમાં જન્મી દૂરના ઉપદેશક્ષેત્રમાં પસરવાને પચાસ
સાઠ વરસનો ગાળો લેતાં અભિધર્મકોષ ઇ. સ. ૩૪૫ ના
અરસામાં રચાયો સંભવે છે. તે સમયે વસુબંધુ પોણોસો
વરસની પાછી વયે પહોંચ્યો હોવો જોઈએ. કેમકે સંવત્સર

એને વાહનું કહેણ મોકલે છે, પરંતુ એ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે સ્ત્રી-કારતો નથી; ને ઉત્તર વાળે છે જે 'કદી ને ધારો કે આપણે વાહ થયો ને તમે મારા ઉપર પૂરેપૂરી જીત મેળવી. પણ તમે પાકું' સમજાવે કે તેથી મારા અભિધર્મકોષને રંચમાત્રે ક્ષતિ પહોંચે એમ નથી.' આથી વસુબંધુ ઈસવી સનના ત્રીજા શતકનું ત્રીજું ચરણ જિતરતાં થયો હશે અને એાંથું શતક અધવારતાં સુધી હયાત હશે. કહે છે કે એ'શી વરસનું લાંબું આયુષ મોગવીને એ ગુજરી ગયો હતો.

વસુબંધુનો પ્રમાણશાસ્ત્રમાં ગુરુભાઈ દિફનાગ કરીને હતો. તેણે પ્રમાણસમુચ્ચય નામે એક ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં ગોતમ ભગવાને અને વાત્સ્યાયન મુનિએ સ્ત્રીકારેલા બુદ્ધિ-ભિન્ન આત્મપદાર્થનો એણે નિરાસ કર્યો છે. તે કુતર્ક-જાળ તોડી નાંખી ભગવાન સૂત્રકર અને ભાષ્યકારનો અર્થ ઉદ્ધોતિત કરવા ભારદ્વાજ ઉદ્ધોતકરે ન્યાય-માખ્ય ઉપર વાર્તિક લખ્યું છે. સુબંધુની વાસવદત્તામાં એ ઉદ્ધોતકરનો નિર્દેશ છે^૧. કવિઓનો ગર્વ ગાળનારી આ

૧ ન્યાયસ્થિતિમિવોદ્ધોતકરસ્વરૂપામ્ । સુબંધુની વાસવદત્તામાં કેચિજ્ઞૈમિનિમતાનુસારિણ इव तथाग-

કથા ઇસવી સનના પાંચમા શતકના પહેલા ચરણમાં રચાઈ છે. સાથી જે એના આરંભમાં વિક્રમાદિત્યના મરણથી કથાકાર રસવત્તા પરવાર્યાનો શોક કરે છે^૧. આ વિક્રમાદિત્ય તે ગુપ્તવંશનો પહેલો ચંદ્રગુપ્ત ન હોય અને રકંઠગુપ્ત પણ ન હોય. એ રાજાઓ વિક્રમાદિત્ય ઉપનામ ધરાવતા હતા ખરા; પણ તે બેમાંથી એકે સાહિત્યના સંબંધમાં ખાસ જાણીતા નથી. તે ખ્યાતિ તો બીજા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યે મેળવી છે. પિતાના શસ્ત્રવિજયથી પણ અધિક કીર્તિ તેણે

તમતઘ્વંસિનઃ એવી શ્લેષોપમાથી કાઠ મીમાંસકે જૈષ્ઠ મતનો ઘ્વંસ કર્યાની નોંધ છે. તે માનભર્યો ઉદ્દેશ્ય કદાચ રાખર સ્વામીને ઉદ્દેશીને હોય. એ સમર્થ મીમાંસાભાષ્યકારે જૈષ્ઠના ક્ષણિકવિજ્ઞાનવાદનું અને શૂન્યવાદનું શાબરમાખ્યમાં ખંડન કર્યું છે. આ રીતે ઉદ્દ્યોતકરે જૈષ્ઠ પ્રમાણપ્રક્રિયાનું ખંડન કરી ન્યાય દર્શનનું પ્રતિપ્રાદન કર્યું ખરું, પણ જૈષ્ઠ મતનો પૂરેપૂરો ઘ્વંસ તો છેવટ રાખર સ્વામીએ કર્યો; અર્થાત મીમાંસક નૈયાયિક પંચી ઇસવી ચોથા શતકના છેલ્લા ચરણમાં થયો હશે.

૧ સાન્નસવત્તા વિદ્યતા નન્વકા વિલસન્તિ ચરતિ નો
કંકઃ । સરસીવ કીર્તિશેષં ગતવતિ ભુવિ વિક્રમાદિત્યે ॥

શાસ્ત્રવિનયે ઉપાનિત કરી છે. એ રાજા જાતે કવિ હતો.^૧
અને સારા સારા કવિઓનો પોષક હતો. પાંડય રાજાએ
મોકલાવેલી મૂલ્યવાન ભેટ વૈતાલિકને આપી દેનાર વિક્રમા-
દિત્ય^૨ આ ખીજે ચંદ્રગુપ્ત સંભવે છે. ઉત્તર આશ્રમમાં કા-
ર્પટિક નામે જાણીતા માતૃગુપ્ત કવિને શારદાદેશનો વહીવટ

૧ જુઓ સુભાષિતાવલિ, શ્લોક ૫૦૬, ૫૦૭, ૧૧૬૫,
૩૧૬૨, ૩૧૬૩, ૩૩૧૮, ૩૪૬૪ વગેરે.

૨ અષ્ટૌ હાટકકોટયસ્ત્રિનવતિર્મુક્તાફલાનાં તુલાઃ
પચ્ચાશન્મદગન્ધલુગ્ધમધુષાઃ ક્રોધોદુરાઃ સિન્ધુરાઃ । લા-
વણ્યોષ્ણયપ્રપચ્ચતુરં પળ્યાક્ષનાનાં શતં દણ્ડં પાણ્ડ્યનૃ-
પેણ દૌકિતમિદં વૈતાલિકાયાર્પય ॥ આ સુભાષિતનો
પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે. પાંડયરાજાએ મોકલેલો નજારાણો દરબારમાં
રજુ થાય છે, તે ઉપર કોઈ પ્રશસ્તિકાર તાત્કાલિક કવિતા બોલી
કાઢે છે. તે દણ્ડં પાણ્ડ્યનૃપેણ દૌકિતમહો પ્રાપ્ય પ્રમેર્ષસ્મયઃ
કે ખીજું કંઈ અત્યંત પ્રસંસાગર્ભિત વિસ્મય પ્રકાશવું કહેવા
જતો હશે, તેને રાજા યતિ લગી પણ પહોંચવા ન દઈ શકે વૈતાલિ-
કાયાર્પય એ શબ્દોથી શ્લોકપૂર્તિ કરી પોતાની વિનયયુક્ત
જ્ઞાનતા દર્શાવે છે.

સોંપી દેનાર પણ એ વિક્રમાદિત્ય લાગે છે^૧. તે પ્રતાપી પિતાના પ્રતાપી પુત્ર કુમારગુપ્તે સુખંધુને સાચિવ્ય પદ આપી પિતાના આશ્રિતનું સન્માન વધાર્યું હતું^૨. આ રાજધારી

૧ કલ્હણ માતૃગુપ્તને હર્ષ વિક્રમાદિત્યનો આશ્રિત કહે છે. પરંતુ મિ. રિમથ હુએન ત્સંગની તવારિખના આધારે જણાવે છે, તેમ થાનેશ્વરના હર્ષના રાજ્યકાળમાં કાશ્મીર તો સ્વતંત્ર હતું. તે ઉત્તરમાં સર્વોપરિ બળવાન રાજ્ય ગણાતું; અને તક્ષશિલા, સિંહ-પુર, ઉરશા, પર્ણાત્સા, રાજપુરી વગેરે ન્હાનાં રાજ્યો તેને ખંડણી બરતાં હતાં. વિક્રમાદિત્ય ઉપનામથી મૂલ્ય ખાઈ બીજા માતૃગુપ્તને સ્કંદગુપ્તના રાજ્યમાં મૂકે છે. પરંતુ તે રાજ પૂર્વે કહ્યું છે તેમ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં વિખ્યાત નથી. એના સમયમાં પંજબનો વાયવ્ય વિભાગ પરદેશી દુશ્મનો જબરાઈથી પચાવી પડયાનું ચીનાઈ પ્રવાસીઓના એકવાલમાં વાંચિયે હિયે. પુષ્યમિત્રો અને હુણોના ઉત્પાતથી એનું રાજ્ય ડામાડોળ થઈ રહ્યું હતું. નાણાની બારે બીડને લીધે એને ચલણમાં વજન મેળવવાની હીણી યુક્તિનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. એ માતૃગુપ્તનો આશ્રયદાતા હોય, એવું માનવા મન કબૂલ કરવું નથી.

૨ જુઓ વામનકૃત કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાંનો નીચેનો ઉત્તારો:-સામિપ્રાયત્વં યથા । સોઽયંસંપ્રતિ ચન્દ્રગુપ્તતનય-

સંબંધને લીધે સુબંધુ ચોથા શતકના છેલ્લા અને પાંચમાનાં પહેલાં બે ચરણમાં થયો ઠરે છે. એને લીધે ન્યાયવાર્તિક-કાર ચોથા શતકના ત્રીજા ચરણમાં ગોઠવાય છે. તેની વા-ણીને નવમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થનાર વાયરુપતિ અતિ-જરતી કહે^૧, એ યોગ્ય જ છે. પાછો પગલે આગળ વધતાં વાર્તિકકારના પુરોચાથી દિક્ષનાગને ચોથા શતકનાં પહેલાં બે અઢી ચરણમાં મૂકવો પડે છે. એના વડા ગુરુભાઈ વસુબંધુને ઇત્સિંગ વચ્ચભાગ (middle ages) માં અને એને પોતાને તે પછીના સમય (later years) માં મૂકે છે. તે લેખે પણ વસુબંધુની સ્થિતિ ઉપર બતાવેલા વખતમાં જ આવી રહે છે.

વસુબંધુ મનોર્હિત પાસે પ્રભાણુશાસ્ત્ર શીખ્યો હતો. દિક્ષનાગે પણ તે જ ગુરુ પાસે પાછળથી અભ્યાસ કર્યો હતો.

અન્દ્રપ્રકાશો યુવા જાતો ભૂપતિરાશ્રયઃ કૃતાધિયાં દિપ્ત્યા
કૃતર્થશ્રમઃ । આશ્રયઃ કૃતાધિયામિત્યસ્ય સુબન્ધુસાચિવ્યો-
પક્ષેપત્વાત્ સામિપ્રાયત્વમ્ ।

૧ ઇચ્છામિ કિમપિ પુણ્યં દુસ્તરકુનિબન્ધપક્કમ-
જ્ઞાનામ્ । ઉદ્ધોતકરગવીનામાતિજરતીનાં સમુદ્ધરણાત્ ॥

આચાર્યની માનભરી પદવીથી ઓળખાયલો આ ધુરંધર બૌદ્ધ નૈયાયિક ઉદ્ઘોતકરની પૂર્વે ઇસવી ચોથા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયો હતો, તે તો આપણે જોયું. એના ગુરુ મનોહિતને વિક્રમાદિત્યના દરબારમાં બ્રાહ્મણ પંડિતો સાથે શ્રાવસ્તિ નિવાસે વાદ થયો હતો. તેમાં તેની હાર થઈ અને તે શર-મનો માર્યો જીલ કરડીને મરી ગયો. આવી હકીકત હુએન ત્સંગની તવારિખમાં મળી આવે છે. આ બનાવ પહેલા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના સમયમાં ઈ. સ. ૩૨૦ ના અરસામાં બન્યો હશે. તે પહેલાં દિક્ષનાગનો શિષ્યભાવ અને તેની પૂર્વે વસુખંધુનો લેખતાં પ્રથમની ગણતરીનો તાજો પાછો મળે છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે વસુખંધુએ અભિગ્નર્મકોષ અશ્વધોષની અભિગ્નર્મમહાવિભાષાને આધારે મૂળને ટક્કર મારે એવો લખ્યો છે. પ્રસિદ્ધ બોધિસત્ત્વની કૃતિને પદબ્રષ્ટ કરી તેનું સ્થાન નવી કૃતિ લે તેને માટે સવાસો દોઢસો વરસનું અંતર લેખિયે, તો અશ્વધોષની સ્થિતિ ઇસવી સનના પહેલા શતકમાં જ આવી રહે છે^૧.

૧ Prof. K. B. Pathak, B. A. વસુખંધુને પ્રથમ કુમાર-ગુપ્ત (ઈ. સ. ૪૧૩-૪૫૫), ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય (ઈ. સ. ૪૫૫

પૂર્વે વ્યાપક અને એકદેશીના વપરાટનો જે ખારીક બેઠા બુદ્ધચરિત અને રઘુવંશના સંબંધમાં તારવવામાં આવ્યો.

-૪૮૦) અને નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્ય (ઇ. સ. ૪૮૦-૪૮૫) ના સમયમાં મૂકે છે; અને દિહ્નાગને પાંચમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં ગણે છે; ઉપરાંત કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિમાંથી પૂર્વે જિતારેલી પંક્તિઓમાં સુબન્ધુને હામે વસુબન્ધુ પાઠ પસંદ કરી પુરુષપુરના બૌદ્ધ ગ્રંથકારને એઓ પુષ્પપુરના કુમારગુપ્તનો સચિવ ઠરાવે છે [જુઓ Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society, vol. XXIII, no XV]. પરંતુ વિચક્ષણ પાંચનારે જોયું જ હશે કે સુબન્ધુ બીજા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના મરણનો શોક કરે છે, તેના પહેલાં ઉદ્ઘોષકર અને તેની પૂર્વે દિહ્નાગ થયો હતો. એ ચોથા શતકના મધ્યભાગનો બૌદ્ધ નૈયાયિક પાંચમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં શી રીતે હોઈ શકે, અને દિહ્નાગથી મોટા વસુબન્ધુ પણ પાંચમા શતકમાં શી રીતે મૂકી શકાય ? હતાચ વસુબન્ધુના ચરિત્રમાં ખાલાદિત્ય અને ખલાદિત્ય [એટલે કે પરાકમાદિત્ય] વચ્ચે ભૂત થઈ હોય ને એક બૂલે બીજા બૂલને જન્મ આપી ગોટાળો ઉત્પન્ન કર્યો હોય ! ખાલાદિત્ય એટલે કે નરસિંહગુપ્ત ખાલાદિત્ય બીજા ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનો પ્રપૌત્ર થાય અને ખલાદિત્ય એટલે કે સમુદ્રગુપ્ત પરાકમાદિત્ય એ ચંદ્રગુપ્તનો પિતા થાય; આટલો ફેર છે.

છે, તે ભેદ પડવાને પોણાસો સો વરસ વીતવાં જોઇયે. વચ્ચે એટલો ગાળો મૂકતાં રઘુકાર ઇસવી સનની પૂર્વે પહેલા ચત-
કના મધ્ય ભાગમાં થયો હરે છે.

કાલિદાસે માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટક લખ્યું છે. તેના નાયક અગ્નિમિત્રે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૮થી ૧૪૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું. એ નાટક ઉપરથી એટલું જ કહી શકાય કે નાટક-કાર અગ્નિમિત્ર પછી થયો. પણ તે કેટલો મોડો થયો તેની અટકળ બાંધવામાં નાટકનું વસ્તુ સહાયભૂત થતું નથી. એ નાટકની પ્રસ્તાવનામાં કર્તા પોતાના પહેલાં થનારા એ નાટકકાર ભાસ અને સોમિલનાં નામ લે છે^૧. ભાસની તો બાણભટ્ટ પણ પ્રશંસા કરે છે^૨. એના સ્વપ્નવાસવદત્તની નોંધ જૂના અલંકારશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં મળી આવે છે; અને

---

૧ પ્રથિતયશસાં ભાસસોમિલકવિપુત્રાદીનાં પ્ર-
બન્ધાનતિક્રમ્ય વર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં કર્થ
પરિષદો बहुमानः ।

૨ જુઓ હર્ષચરિત, આરંભ:—સૂત્રધારકૃતારમ્ભૈ-
ર્નાટકૈર્બહુભૂમિકૈઃ। સપતાકૈર્યશો લેભે ભાસો દેવકુલૈરિવ ॥

રાજશેખર તેની કીર્તિ ગાય છે^૧. અગ્નિમાં નાશ ન પામેલું એ નાટક વચમાં તો નષ્ટપ્રાય હતું. પરંતુ સહુભાગ્યે મદ્રાસ તરફ તે થોડાં વરસ ઉપર હાથ લાગ્યું છે, એટલું જ નહિ પણ ભાસનાં બીજા ન્હાનાંમોટાં રૂપકો પણ કેટલાંક મળી આવ્યાં છે. એ બધાં છપાઈ બકાર પડશે, ત્યારે ગર્ગ અને પાંજલિ મુનિના સમય ઉપર નવો જ પ્રકાશ પડશે. દરમ્યાન કાલિદાસનો ભાસ સાથેનો સંબંધ સમજવા અને 'પદ્યરચનાના પ્રકાર'માં પદ્યબંધની કસોટીનું જે ધોરણ મેં મનથી યોજ્યું હતું તેની સત્યતા તપાસવાની જરૂર હતી. તેટલા માટે મેં ભાસના પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ અને સ્વપ્નવાસવદત્તની લિખિત પ્રતોની મદ્રાસ ગવર્મેન્ટ ઓરિએન્ટલ લાઇબ્રેરીમાંથી નકલ કરી મગાવી. કાલિદાસના નાટકોમાં ગાથા અને અનુષ્ટુભ બેનું પ્રાધાન્ય છતાં ગાથા અનુષ્ટુભથી એકંદરે દોઢી હતી. તે ઉપરથી વગર જોયે જ મેં અનુમાન કર્યું હતું, કે ભાસનાં રૂપકમાં અનુષ્ટુભ એકલાનું પ્રાધાન્ય હોવું જોઈએ. એ અનુમાન પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણે અને સ્વપ્નવાસવદત્તે

---

૧ માસનાટકચક્રેડપિ છેકૈઃ ક્ષિતે પરીક્ષિતુમ્ ।
સ્વપ્નવાસવદત્તસ્ય દાહકોઽમૂઞ પાવકઃ ॥

ખરું પાડયું છે. પહેલામાં તો એકે ગાથા છે નહિ; ને બીજામાં ત્રણ જ મળી આવે છે. તેના પડછે અનુષ્ટુબની સંખ્યા એકમાં ૨૭ અને બીજામાં ૨૩ છે. આ રીતે ગાથાનું પ્રથમ દર્શન થવું, અનુષ્ટુબની સંખ્યા તેટલા પૂરતી ઘટવી અને તેની સાથે સાર્વકાલિક વસંતતિલકા વૃત્તનું પ્રમાણ વધવું, એ સૌ સ્વપ્રવાસવદ્ધ નાટક પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ નાટિકાના પછી રચાયું એવી કલ્પના દૃઢ કરે છે. નાટિકાની પ્રશસ્તિમાં ‘પરચક શમો અને અમારા સિંહ જેવા રાજા આખી પૃથ્વીના સ્વામી બનો!’ એવી પ્રાર્થના છે^૧. એ પરચકની આપત્તિનો નિર્દેશ નાટકની પ્રશસ્તિમાં છે નહિ, એટલે કે નાટક બજવાયું ત્યારે એ આપત્તિ દૂર થઈ હતી^૨. આ બિના પણ ઉપર કલ્પેલા નાટિકા અને નાટકના કમનું સમર્થન કરે છે. પરચક પદ કવિએ બાકુત્રિયાના ગ્રીકની સવારીઓના સંબંધે વાપર્યો હોય, એમ સમજાય છે. મહાન

૧ ભવન્શ્વરજસો ગાવઃ પરચક્રં પ્રશામ્યતુ । इमा-
मपि महीं कृत्स्नां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥ ૨ इमां
सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् । महीमेकातपत्राङ्गां
राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

અશોક પછી ૧૧૧ વરસે એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૪ માં રાજ્ય કરનારા ચોથા મૌર્ય રાજા શાલિશુકની હકીકત લખી જઈ ગર્ગાચાર્ય જણાવે છે કે 'શૂરા પણ નિર્દયતામાં પૂરા યવનો તે પછી સાકેત સર કરી મથુરા સુધી પાંચાલ જીતી લેઈ કુસુમપુર જઈ પહોંચશે. એ શહેર લેવાશે. એટલે પછી બધા દેશોમાં અવ્યવસ્થા પ્રવર્તશે. પણ તે અનિત યવનો મધ્ય દેશમાં વધારે ટકી રહેશે નહિ. તેઓમાં ગ્રાસ ભરેલો ભયંકર આંતર વિગ્રહ જાગશે; અને તેઓ કપાઈ મરશે.' ભાષ્યકાર પાંજલિ પણ યવને સાકેતને ઘેરા ઘાલ્યાની અને મધ્યદેશ ઉપર ચઢાઈ કર્યાની વાત પ્રસંગે લખી જાય છે^૧. ત્રીક તવારિખમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૬ માં સીરિયાનો ત્રીજો એંટીઓકસ અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૯૫ માં બાક્ટ્રિયાનો ડેમેટ્રી. અસ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યાની અને પંજાબ તાંબે કર્યાની હકીકત છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૧ માં પહેલા મિથ્રિડેટિસે યુક્રેટાઇડિસનો કેટલોક મુલક પડાવી લીધો હતો; તે બાક્ટ્રિયા અને હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરતો હતો. પશ્ચિમમાં ગ્રીકો માંદોમાંદો લડી મરતા હતા તે દરમ્યાન પૂર્વમાં

મૌર્યેના સેનાપતિ પુષ્યમિત્ર (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૮૧-૧૪૮)
 પોતાની સત્તા જમાવતો હતો. સમયનો એણે એવો સફળ
 ઉપયોગ કર્યો કે જ્યારે ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૪ માં યુદ્ધવિજયી
 ગ્રીક રાજા મિત્રેંડર આખા આર્યવર્તમાં યવનોની હાક વજ-
 ડાવતો ચપળ અશ્વસૈન્ય સાથે ધસી આવ્યો ત્યારે તેને
 હરાવી મારી કાઢ્યો એટલું જ નહિ, પણ અડગ હસ્તિ-
 સૈન્ય લઈ ચઢી આવેલા કલિંગરાજ ખરવેલની સવારી પણ
 એણે પાછી વાળી^૧. આ વિજય મેળવ્યા પછી પુષ્યમિત્ર
 રાજસૂય યજ્ઞ કરે છે; અને ભગવાન બ્રાહ્મકાર તેના
 આચાર્ય બને છે^૨. તે ઉત્કર્ષશાળી પ્રસંગે પૌત્ર વસુમિત્ર સિંધુ-
 પારના યવનો ઉપર વિજય મેળવી અને પુત્ર અગ્નિમિત્ર
 વિદર્ભ દેશ જીતી લેઈ આનંદાબ્યુદયમાં વધારો કરે છે^૩.

---

૧ જુઓ મેબલ ૩૬ ફ્રા Indian Chronology. ૨ જુઓ
 મહાભાષ્ય:-इह पुष्यमित्रं याजयामः । ૩ જુઓ માલવિકા-
 ગ્નિમિત્ર. મહાભાષ્યમાં એક સ્થળે કંસવધના પ્રયોગનું વર્ણન છે.
 એ પુષ્યમિત્રના દરબારમાં કોઈ વિજયપ્રસંગે બજવાયલા કદાચ
 ભાસે જ રચેલા ખેલનું હોય. શુંગોને નાટકનો ખુબુ હંદ હતો;
 અગ્નિમિત્રના પુત્ર સુમિત્રનું પ્રેક્ષાગૃહમાં ખૂન થયાનું બાલ્મીકી
 દર્શનચરિતમાં લખી નય છે.

ઉપરની હકીકત પરથી નાટકકાર ભાસ અને ભાષ્ય-કાર પતંજલિ બંને રાજસિંહ પુણ્યમિત્રના દરબારમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ ના અરસામાં થયા, એમ આપણે કહી શકીએ છીએ. ભાસનાં દસ્ય કાવ્યમાં જે પ્રાધાન્ય અનુષ્ટુભ ભોગવે છે, તે કાલિદાસનાં નાટકોમાં ગાથા પ્રાપ્ત કરે છે. લોકરુચિના અને કાવ્યકલાના એ જાણુવા લાયક ફેરફારને માટે પોણાસો સો વરસનું અંતર લેધયે તો વધારે નહિ કહેવાય. આ હિસાબે પણ મહાકવિ કાલિદાસ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાના મધ્યમાં થવો સંભવે છે.

કાલિદાસના સમય વિશે બારે મનભેદ છે. તે ધીમે ધીમે ઝાછો થતો થતો કેટલોક કાળ હળુ રહેશે પણ ખરો. પરંતુ એના નિવાસસ્થાન વિશે તો હું ધારું છું કે કંઈ શંકા રહેવાનું કારણ નથી. મેઘદૂતમાં વિદિયાથી શુદ્ધ ઉત્તરનો માર્ગ પડતો મૂકી કવિ મેઘને પશ્ચિમમાં ઉજ્જયિની બણી આડો વાળે છે; તે કુરંતી પક્ષપાત કહી આપે છે, કે એ ત્યાંનો વતની હતો. ઉજ્જયિની જેવાં જેવા લાયક સમૃદ્ધ શહેરો તો બીજાં પણ હતાં. પરંતુ રજુકાર મેઘને રઘુવીરની અયોધ્યા જેવા મોકલતો નથી. મહાકાળનો

સેવક વિશ્વેશ્વરનો મહિમા યાદ લાવતો નથી. વધારે શું કહેવું ? સૂખાઓના શહેરની મમનામાં કવિ રાજાઓના રાજનગરને ભૂલી જાય છે. એનો ઉજ્જયિની પ્રત્યેનો પ્રેમ અવંતિ ઉપર ઊભરાઈ પડોશના દશાર્ણ ઉપર પણ રેલાય છે. ચાર શ્લોકે દશાર્ણ અને તેની રાજધાની વિદિશાને વર્ણવી એકમાં નિર્વિન્ધ્યા (નિવંજ) અને એકમાં સિંધુ (કાલીસિંધ)નું વર્ણન કરવાને પણ વચમાં કવિ થોભે છે ને પછી ઉજ્જયિની ભણી વળે છે. તેનું વર્ણન કરતાં તે મહાકાલને તો સંભારે જ; પણ નહાનકડા ગંધવતી કુંડને એ વીસરતો નથી: એ જોવા જેવું છે. પૂર્વમેઘનો ચોથો ભાગ દશાર્ણ અને અવંતિના અને તેનો પણ મોટો ભાગ ઉજ્જયિનીના વર્ણનથી રોકાયેલો છે. કોઈ પણ સ્થળનું એટલું વિસ્તારથી વર્ણન એમાં છે નહિ. અંતરનો ઊભરો વિષયાંતર થતું જોવા રહેતો નથી ને ખાળ્યો ખળાતો પણ નથી.

કાલિદાસે કુમારસંમવ, મેઘદૂત ને રઘુવંશ એ ત્રણ કાવ્યો રચ્યાં છે, તે લઘુત્રયીને નામે ઓળખાય છે અને વૃહત્ત્રયીની પંક્તિમાં મૂકાય છે. એણે માલવિકાગ્નિમિત્ર, ચિન્નમોર્વશીય અને અમિત્તાનશાકુન્તલ એ ત્રણ

નાટકો પણ રચ્યાં છે. આ છ ગ્રંથોમાં પહેલો ક્રિયો રચાયો હશે ને પછી ક્રિયો, તે જાણવાને માટે પદ્યબંધની કસોટીની પાછી જરૂર છે. પણ તે આ પ્રસંગે બીજા પ્રકારની છે.

શાસ્ત્રકારોએ સંખ્યાત્મક અનુષ્ટુભમાં વિશિષ્ટાક્ષરની યોજના કરી મૂકી છે, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક ચરણનો પાંચમો અક્ષર લઘુ અને છઠ્ઠો ગુરુ અપેક્ષિત છે. બંધના સૌદર્યને માટે બેશક આ રચના ઉત્તમ છે. એને સ્થાને પ્રયોગમાં બીજી વિકલ્પરચનાઓ ઉત્તમ કવિઓની સર્વમાન્ય કૃતિમાં કહીંક કહીંક મળી આવે છે. એ વિસંવાદી ન હોવાથી સાહિત્યે છૂટ (poetic licence) ના નામે કબૂલ રાખી છે. આ છૂટનો ઉપયોગ કોઈ પણ કવિની પહેલી કૃતિમાં સ્વાભાવિક રીતે વધારે હોય છે. જેમ જેમ મહાવરો વધે છે, ભાષા ઉપર કાબુ જામે છે અને કલ્પન પાકટ થાય છે, તેમ તેમ તેને છૂટનો આશ્રય ઓછો લેવો પડે છે. આવા પ્રકારની છૂટ કુમારસંમવમાં અનુષ્ટુભના વિષમ ચરણમાં લગભગ બાવીસ ટકા છે અને રઘુવંશમાં માત્ર તેર ટકા છે. કાલિદાસનાં નાટકોમાં પ્રધાન છંદ ગાથા છે; છતાં તેમાં અનુષ્ટુભનો પણ ઠીક ઠીક ઉપયોગ દર્શો છે. ત્રણે નાટકના અનુ-

જુબ એકઠા લેધ્યે, તો સરવાળો એક સર્ગપૂર થાય છે. આમાં છૂટનું પ્રમાણ લગભગ પંદર ટકા આવે છે. એ હિસાબે **કુમારસંભવ** કાલિદાસનું આદિકાવ્ય દરે છે. તે પછી તેનાં ત્રણ નાટકો લખાયાં અને છેવટ રઘુવંશ મહાકાવ્ય રચાયું જણાય છે.

કુમારસંભવ કાવ્ય હાલ સત્તર સર્ગનું મળી આવે છે. એ સર્ગો પૈકી મહાકવિ કાલિદાસની કલમના તો પહેલા આઠ જ સર્ગ છે, એમ મારું માનવું છે. ઉત્તર ભાગનો ચૌદમો તથા પંદરમો સર્ગ જગતી ઉપજ્ઞતિમાં અને સત્તરમો વસંત-તિલકામાં છે. રઘુકાર એ હંદોનો વ્યાપક તરીકે ઉપયોગ કરતો નથી. સર્ગ ૧૫ ને છેડે શાર્દૂલવિક્રીડિત છે. કાલિદાસ એ એકદેશી પણ વાપરતો જણવામાં નથી. અગિયાર, બાર ને તેર એમ ઉત્તર ભાગના ત્રણ સર્ગ લાગટ ત્રૈષ્ટુભી ઉપજ્ઞતિમાં છે. કવિ બેથી વધારે સર્ગ લાગલાગટ એના એ વ્યાપકમાં લખતો નથી. વિશેષમાં છેલ્લા નવ સર્ગમાં રસ પાંખો છે, શૈલી શિથિલ છે ને ભાષા પણ કાલિદાસથી અન્યની છે. આ અને ખીજાં કેટલાંક કારણોને લીધે નવથી સત્તર સુધીના સર્ગ ઇતર કવિની કૃતિ સમજાય છે. કદાચ

એ જ કારણને લીધે મલ્લિનાથે ઉત્તર ભાગ ઉપર ટીકા નહિ લખી હોય. અહીં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, કે કાલિદાસે આઠ જ સર્ગ લખી કાવ્ય શું અધૂરું મૂક્યું હશે ? **કુમાર-સંભવ** તેનું પહેલું જ કાવ્ય હતું. કવિ ઊગતી વયમાં હતો. હજુ તેને કીર્તિ જમાવવાની હતી. તે અધવય કાવ્ય પડતું મૂકે એ બનવા જોગ નથી. **વિક્રમોર્વશીયના** છેવટમાં કવિ આયુનો ચૌવરાજ્યાભિષેક નારદ મુનિને હાથે કરાવે છે, તે વખતે કાર્તિકેયના સૈનાપત્યાભિષેકનો પ્રમંગ યાદ લાવે છે. તે દ્વારા પોતે પૂર્વે લખેલા મહાકાવ્યનું જાણે એ સ્મરણ કરાવતો હોય એમ લાગે છે. **કુમારસંભવ**નો આ ઉત્તર ભાગ અશ્વમેધપના **બુદ્ધચરિત**ની પેઠે અને કૃત્ત-કુમારદાસના **જાનકી-હરણ**ની પેઠે નાશ પામ્યો છે.

કુમારસંભવ રચ્યા પછી કવિ નાટકકાર તરીકે બહાર પડે છે. એનું પહેલું નાટક **માલવિકાગ્નિમિત્ર** છે. દશ્ય કાવ્યોમાં છંદોના વપરાટનું પત્રક ઊપજાવી જોડે આપ્યું છે તેમાં જોઈશું, તો **માલવિકાગ્નિમિત્ર**, **વિક્રમોર્વશીય** અને **અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ**માં વંશસ્થવિલ વસંતતિલકા અને શાર્દૂલવિહીડિતની સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધે છે. વળી ત્રણે નાટકોમાં

પત્રક ૨ [૫૧૬ ૩૦].
દશ્ય કાવ્યમાં છંદોનો વપરાશ.

६२२ धन्य-	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००
प्रतिष्ठायां व्ययपण	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
स्वाम्यासवदन्त	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
मालविकाग्निमित्र	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
विष्णुवर्षीय	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
अभिज्ञानशकुन्तल	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
मद्रासस्य	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
निगदशिका	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
नागानन्द	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
रत्नावली	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
मालतीमायव	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
महावीरचरित	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						
उत्तररामचरित	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८	३९	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७	५८	५९	६०	६१	६२	६३	६४	६५	६६	६७	६८	६९	७०	७१	७२	७३	७४	७५	७६	७७	७८	७९	८०	८१	८२	८३	८४	८५	८६	८७	८८	८९	९०	९१	९२	९३	९४	९५	९६	९७	९८	९९	१००																						

विशेष,

शालिवर्तनी प्रभुनि वैश्वदेवीनु प्रयोगप्रविभा छेहु इशेन;
गयानु प्रथम इशेन. प्राहुत इवितानो अभ्याव.
वंगरखिव, वंसनतिलक्ष,शार्दुविविज्जितनो कनरोत्तर वधरो.
प्राहुत इवितानो आदर. पृथ्वीभा यतिनो अभ्याव.
प्राहुत इवितान वधनी. सुवहना. पृथ्वीभा यतिनो अभ्याव. +
वंसनतिलक्ष, भावितनी, शिपनिशुनो कनरोत्तर वधरो.
छेठेनो प्रभरोत पशु वधरो. प्राहुत छंड अवलंभक.
गया. वंसनतिलक्षतो ध्वरो. भावितनी शिपनिशुनो वधरो.
ईड्ड.

* सारा दुंका छं ऊपर प्रति, गद्य अन्ते कवितागो रीतस्वर कथयोग
+ मोयां एत ऊपर वधतो। नतो मोड, कवितां प्रमासु अणु वधं.

અનુબુલની રચનામાં વિકલ્પાક્ષરની છૂટનું પ્રમાણ પરસ્પર
 રખાવિયે છિયે, તે પહેલામાં સૌથી વધારે ખીજમાં તેથી
 ઓછું અને ત્રીજામાં સૌથી ઓછું જોવામાં આવે છે. એ
 સાખીતી માલવિકાગ્નિમિત્ર પહેલું વિક્રમોર્વશીય પછી
 અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ છેલ્લું રચાયાનું સિદ્ધ કરે છે. વળી
 પદાંતે ગુરુને સ્થાને લઘુના પ્રયોગની ગણત્રીથી પણ નાટકોનો
 એનો એ જ ક્રમ આવી રહે છે. માલવિકાગ્નિમિત્રમાં આવા
 શિથિલ અંત્યાક્ષર (weak endings) આશરે સોળ,
 વિક્રમોર્વશીયમાં બાર અને અભિજ્ઞાનશાકુન્તલમાં સાડા
 અગિયાર ટકા દૃષ્ટિએ પડે છે. જુઓ પત્રક ૨ ને ૫.

માલવિકાગ્નિમિત્ર રચ્યું, ત્યારે કાલિદાસની એક ગિછ-
 રતા કવિમાં ગણના થતી હતી. એનું આદિકાવ્ય કુમાર-
 સંભવ પણ તે વખતે શિષ્ટ પુરાણાં કાવ્યની પંક્તિ મેળવી
 શક્યું ન હતું^૧. જવાન કવિના મનમાં એ કંઈક ખટકે છે.
 એના આદિનાટકની પ્રસ્તાવનામાં તે એ વિશે વિવેકભર્યા

---

૧ જુઓ માલવિકાગ્નિમિત્રની પ્રસ્તાવના:-પારિપા-
 શ્વિકઃ। વર્તમાનકવેઃ કાલિદાસસ્ય ક્રિયાયાં કથં પરિ-
 વદો बहुमानः। सूत्रवारः। अयि विवेकविश्रान्तमभिहि-

પણ અમરૂંના શબ્દમાં ફરિયાદ ગીઠાવે છે. પરંતુ એ ફરિ-
યાદ જેવી ગૂઠે છે તેવી જ શમે છે. ઐતિહાસિક નાટકનો
પ્રયોગ કવિને એકદમ ખ્યાતિમાં આણે છે. સર્વનાં મનમાં
એમ વસે છે કે કાલિદાસની કૃતિ તો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા
જેવી જ હોવી જોઈએ. એ માન્યતા વિક્રમોર્વશીયના પ્રયોગથી
દૃઢ થાય છે. આ નાટક કવિના સમયમાં બહુ લોકપ્રિય થયું
હોવું જોઈએ. શાથી જ આગળ કહેવામાં આવશે તે પ્રમાણે
કવિની હયાતી બાદ એક હજાર વરસ સુધી પણ તે રંગભૂમિ
ઉપરથી ખસવા પામ્યું ન હતું. એ રીતે રસિક જનને રંજન
કરી કવિએ અમિહાનશાકુન્તલથી વિદ્વાનોને પણ રીઝવી
સર્વોપરિ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી. તેઓએ પ્રસન્ન ચિત્તે એક અવાજે
જણાવ્યું છે કે ‘કાવ્યોમાં નાટક મનોહર છે ને નાટકોમાં
શકુંતલા મનોહર છે.’ શાંત તપોવનજીવનથી લોભાતા
ઋષિમુનિ જેવા સાર્વિક વિદ્વાનોએ આગળ વધી કહ્યું છે
કે ‘શકુંતલામાં ચોથો અંક મનોહર છે અને તેમાં પણ

તમ્ । पश्य । पुराणमित्येव न साधु सर्वं न चापि
काव्यं नवमित्यवद्यम् । सन्तः परीक्ष्यान्यतरद् भजन्ते
मूढः परप्रत्ययनेयबुद्धिः॥

કાલિદાસના અનુદ્ભાવોમાં વિક્ષેપરચનાનું પત્રક.

અર્થનું નામ.	કલ અનુદ્ભ. વિક્ષેપ. સેકડે પ્રમાણ.	
કુમારસંભવ	૧૫૭	૩૫ ૨૨
નાટકત્રય	૬૮	૧૮ ૧૪૧૧
રઘુવંશ	૫૪૮	૭૧ ૧૩

કાલિદાસનાં ત્રણ નાટકના અનુદ્ભાવો

વિક્ષેપરચનાનું પત્રક.

માલવિકાગ્નિમિત્ર	૧૭	૩ ૧૭૧
વિક્રમોર્વશીય	૨૬	૪ ૧૫૧
અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ	૨૬	૩ ૧૧૧

આર શ્લોક મનોહર છે^૧ :

અહીં મેઘદૂતનો સમય વિચારવા ધડીબર થોભવું પડે છે. એ આખું કાવ્ય કવિએ મંદાકાંતા હંદમાં રચ્યું છે. તેથી વિકલાક્ષરની કસોટી એમાં નિરર્થક નીવડે છે. અહીં તો શિથિલાક્ષરની ગણતરી કામમાં આવે છે. એ ગણતરી કરતાં ગાથા ગીતિ અનુષ્ટુબ અને ઉપજાતિને તથા દેખશું; શાથી ને પહેલા એ હંદ માત્રાત્મક છે ને કાલિદાસે તે કાવ્યમાં વાપર્યા નથી; ત્રીજો સંખ્યાત્મક છે; અને ચોથો સ્વતઃ વિકલ્પરચના વાળો છે ને નાટકોમાં સ્વલ્પ સંખ્યામાં મળી આવે છે. એ ચાર હંદ સિવાયનાં વૃત્તોમાં કુમારસંમ્ભવની અંદર પોષ્ણી ત્રેવીસ ટકા પદાંતે શિથિલાક્ષર છે. ત્રણે નાટકો એકત્ર લેતાં તેની અંદર શિથિલાક્ષરનું પ્રમાણ અર્ધોઅર્ધ ધટી જાય છે તે માત્ર સવાઅગિયાર ને સાડાઅગિયાર ટકાની વચમાં આવે છે. મેઘદૂતની અંદર શિથિલાક્ષર તેનાથી સહેજ કમી એટલે કે સવાઅગિયાર ટકા છે. રઘુવંશની અંદર તો તે એકદમ ધટી જઈ સવા છ સાડા છ ટકા જ આવી રહે છે^૨. મેઘદૂત-

૧ કાવ્યેષુ નાટકં રમ્યં તત્રાપિ ચ શકુન્તલા ।
તત્ર ચૈવ ચતુર્થોઽક્લ્પસ્તત્ર શ્લોકચતુષ્ટયમ્ ॥

૨ જુઓ નેરું પત્ર ૩.

ને ઇસવી નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં જિનસેને પાર્શ્વમ્યુલ્યમાં
સૂંધી લીધું તેથી તે હજાર વરસથી જેવું ને તેવું જળવાઈ
રહ્યું છે. પણ રઘુવંશનો છેવટનો ભાગ તો યોડોધણો નાશ
પામ્યો હોય એવું તેના દેખીતા અધૂરાપણા ઉપરથી સમજાય છે.

પદ્યબંધની ઠસોટી તરી હોવાથી વધારે ખાતરી માટે
વિષયાંતરનો દોષ બહારીતે પણ ખીજાં કેટલાંક દ્રશ્ય કાવ્યોને
તે ભાગ પાડી જોધયે. ખાલુમદ્દના હર્ષચરિતના નાયકે મિચ્છ-
દર્શિકા નાગાજન્દ ને રત્નાવલી સાતમા શતકના પૂર્વાર્ધમાં
રચેલ છે. એ ત્રિપુટીમાં વસંતતિલકા, માલિની અને શિખ-
રિણીનું પ્રમાણ ઉત્તરોત્તર વધે છે. વળી પહેલી કૃતિમાં સાત,
ખીજામાં અગિયાર અને ત્રીજામાં ચૌદ જાતના છંદ વાપર્યા
છે. એ ધ્યાનમાં લેતાં જે ક્રમમાં ઉપર નામ આપ્યાં છે તે
જ ક્રમમાં મહારાજ હર્ષે એ ત્રણ પ્રયોગબંધ રચ્યા હશે
એવું કહી શકાય છે. આવી જ રીતે 'પદ્યરચનાના પ્રકાર'માં
યે' જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે શ્રીકંઠ-ભવભૂતિએ પહેલું જાણસી-
માધવ, પછી મહાવીરચરિત ને છેલ્લું ઉત્તરરાસચરિત
રચ્યું હાગે છે. એમાં ઉત્તરોત્તર ગાથા ને વસંતતિલકા
ધટે છે તથા માલિની ને શિખરિણી વધે છે. વિગત પત્રક
૨ થી ધ્યાનમાં આવશે.

દશ્ય કાવ્યોમાં છંદનું પ્રાધાન્ય અને ઉદ્ધાર.

ક્રવિ.	પ્રાધાન્ય.	ઉદ્ધાર.
ભાસ	અનુષ્ટુભ.	
કાલિદાસ	આર્યા, અનુષ્ટુભ.	
વિશાખદત્ત	શાદ્દલવિકીરિત.	આર્યા
ભવભૂતિ	શાદ્દલવિકીરિત, વસંતતિલકા	અનુષ્ટુભ
	સાર્વકાલિક વસંતતિલકા.	
કવિ	ભાસ	કાલિદાસ
	વિશાખદત્ત	ભવભૂતિ
પ્રમાણ	૯ :	૧૫ :
	૧૮ :	૩૭

એ છંદ રત્નાકરતા હરવિજયમાં મુખ્ય આપક અને છે.

સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિએ જોનારને દૃશ્ય કાવ્યમાં તે તે સમયે અમુક છંદના પ્રાધાન્યની સાથે સર્વકાળમાં એક છંદને માટે ઉત્તરોત્તર વધતો જતો પક્ષપાત આનંદ ઊપજવશે. ભાસની કૃતિમાં અનુષ્ટુભ પ્રધાન પદે વિરાજે છે. કાલિદાસ એ પુરાણા સાદા છંદ પ્રત્યે યોગ્ય આદર દર્શાવે છે; પરંતુ ગેયતત્વ જેમાં આગળ પડતું છે એવી ગાથાથી તે રીઝે છે. વિશાખદત્ત પ્રૌઢ શાર્દૂલવિક્રીડિતથી રાચે છે; પણ તે ગાથાને વીસારી મૂકતો નથી. ભવભૂતિ શાર્દૂલવિક્રીડિત સાથે વસંત-નિલકાને વધાવી લે છે. આ છેલ્લા છંદનો લોભપ્રતિલોભ બંધ જેવો આશ્ચર્ય ઊપજાવે છે, તેવી જ તેની સાર્વકાલિક ખ્યાતિ ચિત્તને ચમત્કારમાં ખૂડાવે છે. ભાસ, કાલિદાસ, વિશાખદત્ત અને ભવભૂતિમાં તેનો પ્રચાર વધ્યો જ જાય છે. આનો ખ્યાલ આપવાને પત્રક ૪ આપ્યું છે, તે નિરાંતે જોયાથી જિજ્ઞાસુને આનંદ થશે.

મહાકવિ કાલિદાસનાં કાવ્ય અને નાટકની વિદ્વાનોને હાથે બહુ પરિશ્રમથી ને કાળજીથી તૈયાર થયેલી આવૃત્તિઓ બહાર પડી ચૂકી છે. એ આવૃત્તિઓ તેમાંનાં અનેક શંકા-સ્થાનથી કવિનું જૂનાપણું પરોક્ષ રીતે સાખીત કરે છે.

પ્રાચીન કાળમાં તાડપત્ર ને ભોજપત્ર ઉપર પુસ્તકો લખાતાં. તેમાં કાગળના જેવી ચીકણ ન હોવાના કારણથી મેદાનની ગરમ હવામાં ખરડપણું વધવાથી તેના ભાગ વહેલા ખરી પડતા. પ્રતો જૂની થતી તેમ વપરાયથી પણ અક્ષરો કઢીંક કઢીંક ધસાઈ જતા. સંભાળ રાખતાં છતાં પણ વખતે જંતુઓ મુંસરાં છિદ્ર પાડતા. આવી રીતે પડેલા અક્ષરોની જગ્યા લહિયા ખાલી મૂકતા; તે વાંચનાર, મળી આવે તો ખીજ સારી પ્રત ઉપરથી નહિ તો ચક્રિત અનુસાર અટકળથી, પૂરી લેતા. લહિયાના અચ્છાનથી પણ મૂળના પાઠ બહુ બગડતા. આ કારણથી સોસવું પડ્યું હોય, તો પ્રાકૃતને અને તેમાં પણ માગધી પ્રાકૃતને વધારેમાં વધારે સોસવું પડ્યું છે^૧. વળી વાંચનારે કોઈ કઠણ પદ કે પંક્તિ ઉપર સમજૂતીને માટે ટિપ્પણી લખી હોય છે, તેને લહિયા મૂળમાં મેળવી દે છે. આ પ્રકાર

---

૧ પ્રતીતિ થવા અમિશ્ચાન શાકુન્તલના છટ્ટા અંકમાં માછીની માગધી ભાષા કોઈ પણ છાપેલી પ્રતમાં તપાસી જોવી. વેળીસંહારમાં પણ માગધીની તેવી જ દુર્દશા થઈ છે; ઉપરાંત એમાં તો કવિતાનું ગદ્ય બની ગયેલું જોવામાં આવે છે: જુઓ માતા સંસ્કૃત મુદ્રાવલ્લસના ખીજ અંકની પહેલી ઉક્તિ ઉપર છે Notes આપેલ છે તે.

રની બ્રહ્મતાનાં ઉદાહરણુ બાણભટ્ટની કાદમ્બરીમાં સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વાંચનારને બહુ મળી આવશે. દસ્ય કાવ્યના સંબંધમાં તે બીજી તરફથી પણ બગાડ દાખલ થાય છે. માણુગોળાવાળા જેમ લોકને રીઝવવાને હલકા પ્રકારની રમુજ આપનારા હુયકા સારા કવિના આખ્યાનમાં ઘૂસાડી દે છે, તેમ ફરી ફરી રંગભૂમિ ઉપર આવનારાં લોકપ્રિય નાટકોમાં બજવનારા લોક-રુચિને સંતોષવા કોઈ સ્થળે ક્ષુદ્ર આનંદ ઊપજવનારા ભાગ ઊમેરી દે છે; બીજે સ્થળે સ્પષ્ટતા સારું બળતું લખાણુ વધારે છે; ને ઇતર સ્થળે નવતર લાગ પડતો ફેરફાર કરી લે છે.

ઉપર કહેવામાં આવ્યું તે બધું એ ચિક્રમોર્વશીયની મળી આવેલી લિખિત પ્રતોમાં થોડે ઘણે અંશે બન્યું છે. દષ્ટાંત તરીકે રંગનાથની પ્રકાશિકા [R] ટીકામાં ત્રીજા અંકના સાતમા શ્લોકમાં રુચિમાવહતે પાઠાંતર આપ્યું છે, જે રા. બા. શંકર પાંડુરંગ પંડિતની પ્રત ૫ માં પણ મળી આવે છે. પ્રમાણુ મનાયલો પાઠ રુચિમાવસતે છે. આના ઉપરથી પ્રત ૫ નું વિલક્ષણુ પાઠાંતર ક્યારે ઉત્પન્ન થાય, કે ક્યારે આદર્શ-પરંપરામાંની કોઈક પ્રતમાં પાંચમો અક્ષર ખવાઈ ગયો હોય ને

પહેલા એ ધસાઈ અસ્પષ્ટ બન્યા હોય ત્યારે. એ જ અંકના બારમા શ્લોકમાં પવિત્રદૂર્વાને બદલે P પ્રતમાં વિચિત્રદૂર્વા પાઠ છે, જે વંગ આદિત્તિમાં એ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ અર્થ વગરનો પાઠ પણ, આદર્શમાં પહેલો અક્ષર પડેલો ને બીજો અસ્પષ્ટ રહેલો હશે એવું કહી આપે છે. એ શ્લોક પછી સાતમી જ લીટીમાં **અસૂઆપરંમુહં મંતિદં** । એવી ઉક્તિ છે. એમાંના ૨-૪ અક્ષર ખવાઈ જતાં અને ૧૦મો અક્ષર અસ્પષ્ટ બનતાં ખંડિત ઉક્તિ સ્વચ્છંદે પૂરી કરવાના પ્રયત્નમાં અત્યિ અવરં મુહં મંતિદું । એવું વિચિત્ર પાઠાંતર ઊભું થયું છે. વળી પાંચમા અંકના ઉપાંત્ય શ્લોકમાં અભિષિક્તં મહાસેનં વગેરે છે; તેની અંદર કોઈકે પુરાણી પ્રતમાં ત્રીજો અક્ષર ગળત થયેલો હશે, ત્યાં કોઈએ ઉટંગથી **યુ** ગાંઠનું ઊમેરી અભિયુક્તં યોજી કાઢ્યું છે. વધારે પ્રતીતિ સારું જોડે ગળત ભાગની ઝાંખી કરાવનારું પત્રક આપ્યું છે તે જોવું.

હાલિયાના અગ્નાનથી પ્રાકૃતના કેવા હાલ થાય છે તે એથા અંકના અપભ્રંશ ભાગ ઉપર સહેજ પણ દૃષ્ટિ નાંખતાં જણાઈ આવશે. એમાં ભ્રમર પ્રત્યેની ઉક્તિ તો કોણ જાણે ક્યાંએ ઊડી ગઈ છે. પ્રકાશિકાના પ્રકાશમાં પણ તેનો પત્તો લાગતો નથી. વળી એક અપભ્રંશ ધ્રુવાને સ્થળે તો તેની સંસ્કૃત

विदक्षथ पाठांतरशी श्रुती गणत भागनी आंभी.

पाठ.

पाठांतर.

न
नो प्रति भवनालक्षि-

स्वियान्तेन कथंचित् R

कामार्त जनमञ्जसाभिभविनुं नालम्बिता.

श्रासनम् RU

६८ ८ क्रीडावेश्मनि चैष पञ्जरशुकः

७६ ८-८ निमृतेर्व्यपत्रपन्ते दयितानुशयैर्मन-

स्विन्यः

७७ ६ पुण्वदिसामुहं आलोअसुहअं दीसदि

७८ ६ रविमावस्ते सतां क्रियायै

८१ ७ णीलंनुअपरिगहो

८० ७ पवित्रदूवाङ्कुलाञ्छितालका

८२ १ असूआरमुहं मन्तिदं

१७० ८ अभिषिक्तं महासेनं

गणत भाग.

आपो भं उ गलितः पाठांतर पाठ साये संलंघधरावतु नथी.

८, ८, ११, १२, १५, १७, १८ ने १८ अक्षर भादी;

कठंगी रीते पूर्या छे.

७ मो अक्षर भादी, ६ दू अक्षर; पाठांतर भणतुं.

१, ३, ५ ने १३ अक्षर भादी, ६ ने ७ अक्षर. विविधैः

५६ निरर्थक.

८, १२ अक्षर भादी; पाठांतर भणतुं.

५ भादी, १ अक्षर; पाठांतर कठंगुं.

३-४ अक्षर भादी; पाठांतर भोदुं.

१ भादी, २ अक्षर; पाठांतर भोदुं.

२-४ भादी, १० अक्षर; पाठांतर तदन अवणुं.

३ भादी; पाठांतर भोदुं.

પત્રક ૬ [૫૪૪ ૩૯].

મૂળમાં બળી ગયેલી ટિપ્પણી.

- ૫૪૪ પંક્તિ ટિપ્પણીવાળો પાઠ. મૂળનો ને ટિપ્પણીનો વિવેક.
- ૧૬ ૬ રથવેગેન વેગેન મૂળ; 'રથ ટિપ્પણી, બ્રહ્મ પાઠ રથ.
- ૧૭ ૫ યશોરાશિમુપશ્રુત્ય J જયોદાહરણ મૂળ; તેને સ્થાને યશઃ ટિપ્પણી,
પદસ્યના ખાતર રાશિમ્નો ઊમેરો.
- ૨૦ ૬ અરાલનેત્રા J અપાઙ્ગ મૂળ; તેને સ્થાને અરાલ ટિપ્પણી.
- ૨૫ ૪ પેક્સદિ B અવલો- ઉવેક્સદિ મૂળ, બ્રહ્મ પાઠ અવેક્સદિ, આના
પદિ AN આલોપદિ U. ઉપર અવલોપદિ, આ લોપદિ ટિપ્પણી.
- ૭૯ ૮ ણ દીસદિ ણ્વા સા ણં દીસદિ ણ્વ સા મૂળ, ણ દીસદિ ણ્વ સા
ઉવ્વસી J બ્રહ્મ પાઠ, આના છેલ્લા શબ્દ ઉપર ઉવ્વસી ટિપ્પણી.
- ૧૦૯ ૧ અચ્છરાવારપજ્જાપણ અચ્છરાપજ્જાપણ મૂળ, તેના છેલ્લા શબ્દ ઉપર
વાર ટિપ્પણી, તેનો બ્રહ્મ પાઠ વા વાર J
- ૧૨૨ ૧ અદ્ય જીવિતમ્ J પછી આવનાર શ્લોકની અવતરણિમ્ ૩૫ ટિપ્પણી.

છાયા જ ગોઠવાઈ ગઈ છે; એ છાયાના ગદ્યને, ધ્રુવાના લક્ષણે ભૂલાવે ખાઈ, પ્રકાશિકાકાર પદ્યરૂપ ગણે છે ને ગલિતકના નામથી તેને ઓળખાવે પણ છે। ઉર્વશીનો રાજા ઉપરનો પત્ર જે શિષ્ટ પ્રાકૃતમાં છે, તે પણ વિકાર પામ્યો છે; જે કે તેનું પદ્યસ્વરૂપ અનેક પાઠાંતરોની મદદથી જળવી ચકાય છે. પંડિત શ્રવાનંદ વિદ્યાસાગરની આવૃત્તિ[૪]માં આ એક છંદ બે જાની જાય છે, ગાથા ને ઉદ્દગીતિ; અને તે પણ છંદોભંગથી દૂષિત.

ટિપ્પણી મૂળમાં બળી જઈ વિક્રમોર્વશીયની લિખિત પ્રતોમાં પાઠ બગડ્યા છે, તેનાં ઉદાહરણ પણ થોડાંક જોડેના પત્રકમાં આપ્યાં છે. અહીં વેગ ઉપરની ટિપ્પણી રચ તે બ્રહ્મ રથ રૂપે, જયોદાહરણની ટિપ્પણી યશઃ^૧ તે ગદ્યને અનુબદ્ધમાં ગોઠવવાના લોભમાં યશોરાશિ રૂપે અને પજ્જામની ટિપ્પણી ઘાર એના એ જ રૂપે અને બ્રહ્મ ઘાઘાર રૂપે^૨ મૂળમાં બળી ગયેલી મળી આવે છે. ખીનની પણ હકીકત પત્રકમાં ટૂંકામાં આપી છે.

૧ જુઓ અભિધાનચિન્તામાણિ કોશ:-યશો જયોદાહરણમ્ । ૨ જુઓ પંડિત શ્રવાનંદ વિદ્યાસાગરની આવૃત્તિ.

બળવનારે સો વસા કર્યા હોય એવા ફરદાર પણ આ
 નાટકની લિખિત પ્રતોમાં જોઈ નથી. જોડે આપેલા પત્ર-
 કનું ઉદાહરણ અઢારમું સામાન્ય પ્રેક્ષકોને હસાવવા માટે
 દરેલો વધારો જ છે. સ્થિરચૌવના અપ્સરાનો કવિ આ
 રીતનો પરિહાસ ન કરાવે. ઉદાહરણ ત્રીજું પણ સ્થૂળબુદ્ધિને
 વિનોદ બિખવનારો વધારો છે. મસકા મોઆવિસું અને
 દુમ્મોઆ વિખમાં પુનરુક્તિ ન ગણતાં મે પાડિહાદિ । સુધીનો
 ભાગ કદી કાલિદાસનો કહિયે, પણ મોઆવિસ્સં દાઘ વગેરે
 તે એ રસિક કવિનું હોઈ શકે નહિ. કેમકે વેલ અને
 વૈજયંતીની ગાંઠને મિથે રાગ અને ઉર્વશીની પ્રીતિની
 ગાંઠ વિશે 'આ તો ભાગ્યે જ છૂટે એવી છે' એવું
 વ્યંજનમાં જણાવી, એની એ ઉક્તિમાં વેલ અને વૈજયંતીની
 ગાંઠને ઉદેશીને મોઆવિસ્સં દાઘ વગેરે કહેવાથી રાગ
 અને ઉર્વશીની પ્રીતિની ગાંઠ છોડાવવાની અતિ વિપરીત
 ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાહરણ બીજાની ગાથા એના
 પૂર્વે ગયેલા પ્રતોકની પુનરુક્તિ છે, તે સામાન્ય પ્રેક્ષકની
 વિદ્યારી દષ્ટિ પોખવા બોરી બીધી હોય એમ જણાય છે.
 ઉદાહરણ ૪, ૫, ૮, ૧૨, ૧૬ વગેરે સ્પષ્ટતા સારું કરેલા

पृष्ठ.	पंक्ति.	ई२३।२.
५४.	१	मेनका । मा दे संसयो भोपु । रम्भा । णं पुज्जभा दाणवा । मेनका । उवट्टिइत्संपरायो महिन्दो R
१४	१	सहजन्त्या । सहि तुमं भणासि पुज्जभो दाणवो स्ति । R
८	३, ४ व२मे वधारे।	अपि च ।
१८, २०	५-६, १	मन्दारकुसुमदाक्षा गुरुरस्याः सूच्यते हृदयकम्पः । मुहुक्चक्षुसता मध्ये परिणाहवतोः पयोधरयोः ॥ R
		वित्रलेखा । आं मह दिदं खु लम्मा सा । असक्का मोआविदुं । उर्वशी । अलं पडिहासेण । मोआवेहि दाव णं । वित्रलेखा । आं तुम्भोआ विअ मे पडिहासि । तह वि मोआविस्सं दाव । उर्वशी । पिअसहि सुमरेहि खु एदं अत्तणो वअणं । R.
२०	१४-१५	सूतस्तथा करोति । राजा नागेनारोहति । उर्वशी सष्टहं राजानमवलोकयन्ती । अवि णाम पुणो वि उअमारिणं एदं पेक्खिस्सं । इति सगन्धर्वो सह सखीभिनिष्कान्ता । R
३८	१-२	उर्वशी । सहि हेमऊडसिहरे लदाविडवे लमं वैज-अन्तिअं मोआवेहिस्ति मए भणिदा । तुए उण उअहसिअ भणिदम्हि । दिदं खु लम्मा । ण सक्का मोआविदुं । दाणि पुच्छसि कहि अणिदिट्ठकारणं गच्छीअदि । R
३८	३-५	वित्रलेखा । सअं एव्व साहु संपधारीअनु दाव । उर्वशी । मअणो खु मं णिओएदि । कि एत्थ संपधारीअदि ।
४०	४	उर्वशी सलज्जम् । ताए पओअं सव्वं सुमरेसि । वित्रलेखा । हिअओ एदं सव्वं जाणादि । R उर्वशी । सहि हिअअं एदं सव्वं जाणादि उज्जेव । मम उण तथा वि अदिअपण अणिअओ । J
८४	३	जास्त्यशक्यं दैवस्य । एहीत्वा० J
१४	२-५	विदूषकः जनान्तिकम् । लोत्तेण सुइदस्स कुम्भील-अस्स अरिथि वा पडिवअणं । राजा अपवार्यं । मुड नायं परिहासकालः । प्रकाशम् । नेदं पअं मया सुन्यते । तत् खलु मन्त्रपथं यदन्वेषणाय ममाय-मारम्भः । R
८३, ८४	६-७, १	उर्वशी । अवेहि । हिअअं ण मे पत्तिआदि । हला विचलेहे हिअए काउण किपि जप्पेसि । पिअ-समागमस्स अग्गदो जेव अणेण अवहरिदं हिअअं R
१०१	७-१०	उर्वशी । अहाहे वअलेवपडिदं विअ मे हत्थजु-अलं ण समत्थहिअ अवणेदुं । इति तथा मुकुलिताक्षी चक्षुषोर्हस्तावपनीय ससाध्वसा तिष्ठति । राजा हस्ताभ्यां एहीत्वा परिवर्तयति । उर्वशी कथंविदुपसूय । उअनु उअनु महाराओ । वित्रलेखा । सुहं वअस्सस्स । R U
११०	६-७	वहजन्त्या । असहणा खु सा । दुराकदो अ से पणओ । ता भविद्वयदा एत्थ बलवदी । तदो तदो R
१११	८	वित्रलेखा । तदो सो वि तस्सि एव्व काणणे पि-असही अण्णेसअन्तो उम्मत्तीभूदो इदो उव्वस्ती तदो उव्वसिसि कवुअ अहो० R
११२ २, ३ व२मे वधारे।		सहजन्त्या । सहि अरिथि कोवि समागमोवाओ । वित्रलेखा । गोरीचरणराअसंभव संगमणमणि वज्जिअ कुदो से समागमोवाओ । R
११६ आ। आरंभे		भवतु । आदास्ये तावत् । R
१२४ ४ नी अं६२		कथमन्धकारः भवतु । विद्युत्प्रकाशेनावलोकयामि R
१२६ ६नाआरंभे वधारे।		कथं नृणीमेवास्ते । R
१४७ २, ३ व२मे वधारे।		विदूषकः । मा बुद्धिं मे राभा परिहरिस्सदिस्ति । राजा । कुतं परिहासेन । विन्यताम् । R N P B U K
१७१ ८, ९ व२मे वधारे।		अपि च
		सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु । सर्वः कामानवाप्नोतु सर्वः सर्वत्र नन्दतु ॥ R U K

ફેરફાર છે. બાકીનાં ધણુંખરાં ઉદાહરણ બળતા વધારારૂપ છે. લંબાણુ ધર્મ જવાના બંધે અહીં તેમનો નિર્દેશ કરીને જ અટકું છું.

કવિતા હોવાથી ને તે પણ તાલબદ્ધ ગેય હોવાથી જ નજવાઈ રહેતી જોઈએ, તે ગાથાને પણ આ નાટકની લિખિત પ્રતોમાં કાળનો ભારે ધસારો લાગ્યો છે. ત્રીજા અંકનો ચાદમો છંદ ગાથા મટી એક નહિ પણ ત્રણ (A B P) પ્રતોમાં અનુબદ્ધરૂપે દેખા દે છે. આવું જ વિલક્ષણ પરિવર્તન ચોથા અંકના બીજીસમા છંદનું વંગ આવૃત્તિઓમાં થયેલું જોઈએ છિયે. એ જ અંકનો સત્તાવીસમો છંદ બધી પ્રતોમાં અનુબદ્ધરૂપે મળી આવે છે. પરંતુ તે મૂળ ગાથા હશે એવું મારું માનવું છે. કથં, યથાક્ષમં દૃષ્ટેત્યાહ્। એવું જો તરત જ રાજ કહે છે, તે ઉપરથી પૂર્વના શ્લોકના અંતભાગમાં દૃષ્ટા પદ હોવું જોઈએ. હવે અનુબદ્ધતા છોડે બે ગુરુ કદી પણ આવે જ નહિ. તેથી સ્પષ્ટ છે કે કાલિદાસે અનુબદ્ધ લખેલો ન હોવો જોઈએ. ગાથામાં બે ગુરુ છોડે મુખે આવી શકે છે. બે ગાથાના અનુબદ્ધ ધર્મગણેલા આપણી સન્મુખ પડ્યા છે. તેથી આ અનુબદ્ધ પણ ગાથાની

વિકૃતિ હશે એમ હું ધારું છું. એ અનુષ્ટુબ NN_2 સિવાયની બીજી બધી પ્રતના ઘનોદેશે પાઠથી વાસ્તવિકીય રામાયણના અરણ્યકાણ્ડના ચોસઠમા અધ્યાયમાં માત્ર સર્વને ઠેકાણે કચિત્તના ફરફારથી મળી આવે છે, તે વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની છે. આ વિશે સવિસ્તર ઊદાપોહ સંસ્કૃત વિક્રમોર્વશીયમાં જ આવી શકે; માટે અહીં આટલેથી પાતવું છું.

કાલિદાસનાં બીજાં બે નાટકોમાં અને વિક્રમોર્વશીયમાં એક લક્ષ ખેંચે એવો ભેદ છે. બીજાં નાટકોમાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની તથા ગદ્ય અને પદ્યની પ્રસાદમય દૂલગુંથણી છે, તેમ વિક્રમોર્વશીયના ચોથા અંકમાં નથી. એ અંક તો લગભગ બધો એ સંસ્કૃતમાં છે, અને બીજા અંકો સાથે મુકાબલામાં સંસ્કૃત છંદની સંખ્યા પણ એમાં બમણી છે, આથી અપભ્રંશકાળમાં એ નાટક બજાવનારા મૂઝવાયા જણાય છે. અપભ્રંશભાષી રસિક પ્રેક્ષકો નાટકનું પ્રાકૃત સમજી શકે એવું હતું. કેમકે તે બહુ ભાગે ગદ્યમાં અને કવચિત્ત સરળ પદ્યમાં હતું. બીજા અંકોના સંસ્કૃતનો ભાવાર્થ પણ પ્રાકૃત ઉક્તિઓના સાહચર્યથી અને

પાત્રોના અભિનયથી કળી શકતો. પરંતુ ચોથો અંક તો એક જ સંસ્કૃત બોલનાર પાત્રનો અને તે પણ રમ્ય કલ્પના-મય વૃત્તાંતોવાળો હોઈ અપભ્રંશ બોલનારા પ્રેક્ષકોને કેવળ દુર્ભેદ નીવડે એવો હતો. આથી ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના બત્રીસમા અધ્યાયની ધ્રુવા વાપરી અન્યોક્તિ દ્વારા રાજના સંચારથી પ્રેક્ષકને વાકેફ રાખવાનું કોઈને સૂઝ્યું. આ પ્રાવેશિણી અવસ્થાનિકા નિષ્કમણી આદિ ધ્રુવાઓ લોકપ્રિય માત્રાત્મક છંદોમાં અપભ્રંશમાં જ રચવામાં આવી. એનાથી નાટકમાં સંગીતનરવનો બહોળો ઊમેરો થયો. આવી ધ્રુવાઓ ચોથા અંકમાં કુલ ૧૯ છે. ઉપરાંત સંસ્કૃતમાં રાજ શું બોલે છે તેનો ટૂંકામાં ખ્યાલ આપવાને અપભ્રંશમાં પદાત્મક ઉક્તિઓ પણ રચાઈ. આ ધ્રુવાભિન્ન ઉક્તિઓ કુલ ૧૩ છે. એ રીતે રસિક પ્રેક્ષકની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા ચોથા અંકનો ક્ષેપક અપભ્રંશભાગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો.

આ ક્ષેપક ભાગની અપભ્રંશ બોલી કેટલાક અંશમાં હૈમ વ્યાકરણના અપભ્રંશથી વિકૃત છે; પરંતુ તે પ્રાકૃતપિફ્ફલ જેટલી વિકૃત નથી. એથી કરીને એ ક્ષેપક ભાગ હૈમાચાર્ય પછી પણ પ્રાકૃતપિફ્ફલકાર પહેલાં કોઈએ રચ્યો.

ફરે છે. એની એક ધ્રુવામાં પૂર્વ દિશાના પવને ઊછળતા મોળ-
વાળા સમુદ્રનું નિરપલ્ય છે; તેથી તે અંગાળાના ઉપસાગરના
કાંઠાના કોઇક દેશમાં—કદાચ અંગાળમાં રચાયે હશે. કોઈપણ
નાટક તેના કર્તાના મરણ પછી સૈકાંતાં સૈકાં બળવાયાનું
ક્ષેપી પ્રમાણ હોય, તો વિક્રમોર્વશીયનો આ પ્રાકૃતને નામે
ફટી મસતો, પુનરુક્તિનો આભાસ ઊપજાવતો, નિરુપયોગી
જણાતો ને તથા દેવાતો ક્ષેપકબૂત અપભ્રંશભાગ છે.

આ ભાગની ધ્રુવાઓ નેપથ્યગત ગાયકમંડળ ગાતું
હશે, એવું મરતનાટ્યશાસ્ત્રને આધારે કહી શકિયે હિયે.
ધ્રુવાને લગતી નાટ્યમુચિથી જણાય છે, કે પ્રાવેશિકા અને
નિષ્ક્રમણી સિવાયની ધ્રુવાઓનો ભાવ રંગભૂમિ ઉપર રાજા
નેપથ્યગત ગાયન દરમ્યાન અનેક પ્રકારના નૃત્તથી પ્રદર્શિત
કરતો. જે ગાયકમંડળ ધ્રુવા ગાતું તે અપભ્રંશ ઉક્તિ પણ
ખોલતું ને રાજા માત્ર તેનો ભાવ અભિનયથી બતાવતો, એમ
ઉક્તિના સંબંધમાં પણ સમજાય છે.

કાલિદાસના સમયમાં દેશની અને રાજ્યની સ્થિતિ કેવી
હતી, લોક પ્રાકૃત કયું હતું ને તે કેટલું ખીલવા પામ્યું

હતું, સંસ્કૃત સાહિત્ય કેવું પ્રેમાયું હતું, અભિનયવિદ્યા કેટલી આગળ વધી હતી, તત્ત્વજ્ઞાન કળા અને સાહિત્ય સંબંધી કવિના વિચાર શા હતા આદિ અનેક પ્રશ્નો સંસ્કૃત વાહ્યમયતીર્થમાં કાયમ વસનારા તપોધનોને હાથે સ્વતંત્ર ચર્ચાની વાટ જુએ છે. મારે પ્રયત્ન તો માત્ર તીથસ્નાન કરી ગિતારે પાછા વળતાં માર્ગમાં શંકરને જળ ચઢાવનારા જત્રાળુના જેવો છે^૧.

પાઠુજ ગિરવસેસં કુસુમરસં અક્ષણો કુસલધાપ ।

જં ઉમિરેદ્ ભમરો અજ્ઞાણં તં કુળત કજ્જં ॥

વિશાલદત્તસ્ય ।

૧ આ લેખમાં સુખંધુ, વસુખંધુ, દિક્ષનામ, વિક્રમાદિત્ય, માતૃ-
શુભ, ભાસ વગેરેના સમયનિર્ણય બાબત, તે તે કવિની કૃતિઓ-
ના રચનાક્રમ બાબત, કુમારસંભવ ને રઘુવંશની અપૂર્ણતા
બાબત, તથા ચિક્કમોર્વશીયના ચોથા અંકના ક્ષેપક ભાવના
અપભ્રંશ બાબત સર્વ સખાલુ મારું પોતાનું છે; ને તેના સત્યા-
શ્રુત્ય બાબત હું પોતે જવાબદાર છું.

ગરવી ગુનરી વાડીમાં
 પૂંખેલી ફૂંખ અગાડી આ,
 તે ડાળે ડાળે ડાંખળીએ
 પાને પાને ફૂંખળીએ
 પાંખે પાંખે નસે નસે
 સજીવન આજી આજીએ વિકસે;
 ને ધીરું ધીરું કે ધસમસતું,
 ઝાંખુંપાંખું કે ઝગઝગતું,
 નેવું ને તેવું જ વહે રસઝરાણું રમતું,
 ગરવું ગાન ગુંજી રંજવતું;
 વર્ગી આ ધજ ધરણી

વિદ્યાધરની

જીવન નવું અર્પી સંજીવની
 ખુબી અનેરી ખીલવે ધણી.

આ જૂના પથ નવાસવા
 રોપરખ પર વાયુ વાઈ ઠવાસવા
 એ ઈઈ ઠાળે
 ફેલે ફાલે
 ભાવભરી ભરપૂર સંભાળે;
 ને વૃંદાવનના પ્રસિદ્ધ વનમાળીએ
 મંથનના નવનીતરૂપ તરુ ભાળીને
 પારિજાત સુરવનથી આણી પમરાવી કાંચનપુરી;
 ત્યમ આ વિદ્યારણ્યતણા વનમાળીની
 રુચિર રસશાલિની
 કલમ ગિર્વાણીની
 મોરી મોરી મંજરી નૂતન
 બહલાવી બહલાવી મધુકણ
 ફારી ફારી ફૂલનો પરાગ ધન
 મચવો અવ નવી મોહની !

પાત્ર

પુરૂરવા	પ્રતિજ્ઞાનનો રાજા.
માણવક	તેનો ખાસ મિત્ર.
કાશીરાજપુત્રી	પુરૂરવાની રાણી.
નિપુષ્પિકા	તેની વિશ્વાસુ દાસી.
ઉર્વશી	પુરૂરવામાં આસક્ત યનારી અપ્સરા.
ચિત્રલેખા	તેની પ્રિયસખી, એક અપ્સરા.
રંભા	} બીજી અપ્સરાઓ, ઉર્વશીની અને ચિત્ર- લેખાની સખીઓ.
સહજન્યા	
મેનકા	
આયુ	પુરૂરવા અને ઉર્વશીનો પુત્ર.
ચિત્રરથ	ગંધર્વોનો રાજા.
નારદ	પ્રસિદ્ધ દેવમુનિ.
ગાલવ	} સ્વર્ગના નાટ્યાચાર્ય ભરત મુનિના શિષ્ય.
પેલ	
સત્યવતી	અવન મુનિના આશ્રમની તાપસી.
ઉપરાંત સૂત્રધાર, નટ, કુંચુકી, વૈતાલિક, સારથિ, કિરાતી-યવની આદિ રાજસેવક વગેરે.	

સ્થળ

અંક ૧ માં હેમકૂટ, અંક ૨-૩ માં પ્રતિજ્ઞાન, અંક ૪ માં
ગંધમાદન વન અને અંક ૫ માં પાછું પ્રતિજ્ઞાન.

શુદ્ધિપત્ર.

પૃષ્ઠ.	પંક્તિ.	અશુદ્ધ.	શુદ્ધ.
૫	૬	હેમકૂટના	હેમકૂટના
	૧૧	તે ૧૧ી	તેડાવી
૭	૧૮	*રાગ	રાગ
૧૧	૧૨	સાર૦	*સાર૦
૧૬	૧૦	*નિપુણિકા	નિપુણિકા
૧૮	૧૬	પડદા	*પડદા
૩૧	૧૬	*ઉર્વ	*માણુ૦
૪૫	૨	ગુરુજીને	ગુરુજીનો
૬૩	૧૫	જ્ઞાલાના	જ્ઞાલના
૬૪	૪	ચાલતું	સાલતું
૭૮	૧૪	વૃત્તિથી	આવૃત્તિથી
૭૯	૧૫	દ્રાવના	દ્રાવનો
૮૫	૧૪	જ્ઞાલાંને	જ્ઞાલાંને
૯૮	૪	ધૈય	ધૈર્ય
૧૦૦	૧૩	વચ્છ	વચ્છ !
૧૦૧	૧૩	વીનય	વિનય
૧૦૬	૧૪	'સરીએ	ધૂંસરીએ
૧૨૫	૭	જાતાં તેના કેમ	જાતાં કેમ
૧૩૮	૯	ધસા	ધસાઈ
	૧૧	રતા	રતી

પરાક્રમની પ્રસાદી.

પ્રસ્તાવના.

[* સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી]

[શાદ્દેશવિઠીડિત.]

વિશ્વે વ્યાપક એક પુરુષ કરી વેદાંત જેને બણે;
સંજ્ઞા ઈશ્વરની જથારથ ઘટે જેને જ, ના અન્યને;
રોધી પ્રાણુ મુમુક્ષુ અંતર વિશે શોધે વળી જેહને;
શંભુ ભાવની ભક્તિએ સુત્રભ તે શંભુ જ હો સર્વને. ૧

[પડદા બણી મુખથી] અરે વડા નટ ! અહીં આવો તો.

[વડા નટ પ્રવેશ કરી] હ, આવ્યો.

[સૂત્ર૦] સભાજનોને મેં પૂર્વ કવિઓના ખેલ પુષ્કળ બજવી
ખતાવ્યા છે. તે હું આજ એમના આગળ પરાક્રમની
પ્રસાદી નામે નરીન નાટક બજવવા માગું છું. માટે સૌ
ખેત્રાડીને કહો કે પોતપોતાના કામમાં સાવધાન રહે.
જુઓ, એટલું કરો.

[વડો નટ] આ ચાલ્યો. [નય છે.]

[સૂત્ર૦]-હું પણ માનવંત સભાજનોને વિનંતી કરું છું કે આ મારી

[ગાથા]

અરજ ઉપર મ્હેર-જ-થી, અથવા તો રસની લહેની લહેર-જ-થી,
કૃતિ કાલિદાસકેરી ધ્યાને ધરિયે છે ધીરજથી. ૨

[*આકાશમાં ચીસ સંભળાય છે.]

[સૂત્ર૦ ધ્યાન હેઈ] અરે ! આ હું વિનંતી કરું છું ને એકા-
એક ટળવળતી ટીટોડીઓના સરખી કારમી ચીસ
આકાશમાં શી ? [વિચાર કરી] હાં, સમજ્યો.

[વસંતતિલકા.]

નારાયણે સરજેં ઊર્યો ઉર્વશી જે,
આરાધ્યો આજ અલકેશ વળી હતી તે;
એને બળે હરો જતાં વયમાં સુરારે,
આ અપસરા ટળવળે કરો ચીચિયારી. ૩

[નય છે.]

અંક ૧.

[આકાશમાં અપ્સરાઓ પ્રવેશ કરે છે.]

[અપ્સ૦] ધાઓ, રે કોઈ ધાઓ ! જેને દેવ બહાલા હોય
તે જેની આકાશમાં ગતિ હોય, તે અમારી બહારે ધાઓ !

[એવે સારથિ સહિત રથમાં બેઠેલો રાત્ર પુરવા પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા] આકંઠ માં કરો અતે મને કહો, કે કોના સામે બહારે
ચડવાનું છે ? હું પુરવા છું ને સૂર્ય ભગવાનની વંદના
કરી પાછો વળું છું.

[રંભા] ખેંટી ગયેલા અસુરો સામે.

[રાજા] ખેંટી ગયેલા અસુરોએ તમારા ઉપર શો શુભમ
શુભચો છે ?

[મિનકા] સાંભળિયે, મહારાજા ! કિંતુ તપથી બહીના રહેના
મહાત્મ દંડનું જે સુકુમાર અસ્ત્ર કહેવાય છે, રૂપના ગર્વે
મત્ત લક્ષ્મીનું માન કિનારનાર મૂર્તિ મનાય છે અતે સ્વર્ગનો
શણુગાર ગણાય છે, તે અમારી પ્રિય સખી કિર્વશા કુબેર
ભગવાનના ભવનથી પાછી વળી આવતી હતી. તેવામાં
અધવચ એકાએક ઠપાંચી એ દિરણ્યપુરનો વાસી કેશિ

દાનવ ચડી આવ્યો ને ચિત્રલેખા સાથે એને ઊપાડી
ચાલતો થયો.

[રાજ] જાણો છો કઈ દિશામાં એ દુષ્ટ ગયો તે ?

[સહજન્યા] ઇશાન દિશામાં.

[રાજ] તો—તમે સંતાપ છોડો—તમારી સખીને છોડાવી લાવવા
હું આ આશ્યો.

[રંભા] ચંદ્ર ભગવાનના પૌત્રે? સંતાપ હરવો યુક્ત જ છે.

[રાજ] —પણ તમે મારી વાટ ક્યાં જોશો ?

[અપ્સર] પેલા હેમકુટના શિખરે.

[રાજ] સારથિ ! ઇશાન દિશામાં ઘોડા મારી મૂકો.

[સારં] આજ્ઞા, આયુષ્માન !

[રાજ રથ પૂરપાટ જતો જોઈ] શાખાશ, શાખાશ ! આ વેગે
તો ગરુડ આગળ ગયો હોય તે પણ પકડી પકાય, તો
પછી એ મહાન ઇંદ્રના અપરાધીના શા હોસાળ ?

[શાફલવિક્રીડિત.]

ઓ જુઓ ધનવંદ રેણુ સરિખું ઊડે વટાર્જ જઈ !
આરા ઓર જ ચક્રના ભ્રમણથી વર્તાય આરા મંહી !

ચિત્રે ચિત્રિતતુલ્ય લાંબી ચમરી છે અશ્વશાશે સહી !

દશમે અર્ધી સૂર્યો સીધી જ ધ્વજવેગાનિલે છે રહી ! ૪

[સારથિ સહિત રાજ રથમાં રવાને થઈ જાય છે.]

[રંભા] ચાલો, સખીઓ, આપણે નીમેલે સ્થાને જઈને બેસિયે.

[*સહૃ૦ ને મેન૦] હા, ચાલો.

[સર્વે હેમકૂટના શિખરે જઈને બેસે છે.]

[રંભા] સખીઓ ! એ રાજર્ષિ આપણા હૃદયનું શય્ય હરશે ખરા ?

[મેન૦] એ વાતનો તું કગારે ગંધાય રાખીશ નહિ, બહેન. જંગ જંગે છે ત્યારે મહેદ્ર પોતે વિજયનાં વાગ્નં વજ-ડાવવા મધ્યમલોકથી સતમાન સાથે તેની એમને જ સેનાપતિ નીમે છે.

[રંભા] પ્રભુ કરે ને આ ટાણે પણ એમનાં જયજયકાર વર્નો

[સહૃ૦ એક ક્ષણ રહીને] હૃદયું હાય રાખ, બહેન ! જો, પણ આકાશમાં હરણુની ધ્વજ ફરકે, ને આ દેખાય એ રાજર્ષિનો સોમદત્ત રથ. કાર્ય કર્યા વિના એ પાછા ફરે નહિ.

[એવે ચિત્રલેખાએ ટકવેલી મૂર્છિત ઉર્વશીને લેઈ સારથિ
સહિત રાજ સ્થમાં પ્રવેશ કરે છે.]

[ચિત્ર૦] સ્વસ્થ થા, બહેન, સ્વસ્થ થા.

[રાજા] મુંઝરી !

[વંશસ્થવિત્ત.]

ટળી ગઈ બીનિ ઢૂંડી સુરારિની,
તપે ત્રિલોકે પ્રભુનાઈ વન્દીની;
નિશા શમનાં, નલિની શી બીડ હે,
સરોજ જેવાં નયનો વિકાસિયે. ૫

[*ચિત્ર૦] અરે ! હજી પણ મૂર્છા વળતી નથી ! માત્ર શ્વાસો-
સૂજવાસથી સખી જીવતી છે એટલું એ જણાય છે.

[રાજા] એના મનમાં બારે ચમક પેસી ગઈ છે. જુઓ ને,

[ગાથા.]

સુમન સમા મહિલાના દૂમળા ઉરનો પ્રકંપ હજી હજી એ
કુચ બીચ હરિચંદનનાં કુતુમો ડોપસ્યા કરી સૂચવે. ૧ ૬

૧. વાંચનાર ધ્યાનમાં લેશે, કે વર્ણુરચના પોતે જ પ્રકંપના
થડકાવાળી છે

ચિત્રલેખા-સ્વસ્થ યા, બહન, સ્વસ્થ યા

[ચિત્ર૦] બહેન ! હોશિયારી રાખ. આ તો તું અમરલોકની અપ્સરા મરીને મર્ત્યલોકની સ્ત્રી સરખી જણાય છે !

[ઉર્વશી શુદ્ધિમાં આવે છે.]

[રાજા] આવી-આવી-સખી શુદ્ધિમાં આવી. અહો ! જુઓ, જુઓ.

[મંદાકાંતા.]

ઊગ્યે ઇંદુ નિમિર શમતાં રાત્રિ જેવી ઊંળસે,
અમિજ્યોતી ધૂમ વિરમતાં જેવીં નૈશી પ્રકાશે,
મિટી તૂટ્યા તટનીં ટળતાં જેવીં ગંગા વિરાજે,
તેરી, મૂર્છા સખળ વળતાં, સુંદરી રૂડીં રાજે ! ૭

[ચિત્ર૦] બહેન ! બહેન ! સ્વસ્થ થા. દેવતા દુશ્મન હાનવોને મુઆને મ્હાત કરી દીધા છે.

[ઉર્વ૦ શુદ્ધિમાં આવી] શું પ્રભાવથી દુર્દેશા જાણી લેઈ મહેદ્રે મારી બહાર કરી ?

[ચિત્ર૦] મહેદ્રે નહિ, મહેદ્ર જેવા પ્રતાપી આ મહોદ્રે.

[ઉર્વ૦ આંખ બંધી કરી રાખને જોઈ સ્વગત] અહા ! બૂંધ હાનવે બધું કર્યું !

[*રાજા શુદ્ધિમાં આવેલી ઉર્વશીને જોઈ સ્વગત] અહા, મહર્ષિ

નારાયણને જાણવા આવેલી સૌ અપ્સરાઓ તેમણે ગિરુ-
માંથી ઊપજાવેલી આ સુંદરીને જોઈ લજવાઈ ગઈ
કહે છે, તે ઘટે જ છે. અથવા હું તો એમ માનું છું કે
એ તપસ્વીની સૃષ્ટિ જ ન હોય.

[શાદ્દલવિકીરિત.]

એનો સર્જનહાર તો, લાલું, લશે રૂપે રૂડો ચંદ્રમા,
કે ફૂલો ફૂલવંત માસ, રસિયો મુંગારનો કામ વા.
શી રીતે સરજી શકે વિપયના વેરી અને વેદના

વિગ્નાને જડ એ પુરાણ મુનિ આ મૂર્તિ મદા મોહના ? ૮

[ઉર્વશ્વ] અરે આપણી વડાલી સખીઓની શી દશા થઈ હશે?

[ચિત્રા] વહાર કરનાર મહારાજને ખમર.

[પરાજા] ભારે દોહલી જ.

[વંશસ્થવિત્ત.]

તું એક વારે, અલખેલી, જોહને

ચડે અકસ્માત અમોઘ લોચને

અથાંત તારા વિણ તે ય હોય જો,

શી વાત એ નેહનીની સખીની તો ? ૯

[*ઉર્વૃં સ્વગત] અહા ! એમના બોલ કેવા મીઠા છે ! અથવા ચંદ્ર તે અમ્મન ૪ વર્ષે, એમાં શું આશ્ચર્ય? [પ્રગટ]-મારું હૃદયું તેમને જોવાને અધીરું બની રહ્યું છે.

[*રાજા લાંબે હાથે બતાવતો]

[ગાથા.]

જે, જે, સખીઓ મુખ તવ ઓ શિખરે હેમકૂટના હરખે
અહણુથકી મૃદાઈ ઝળહળતા ચંદ્ર શું નિરખે. ૧૦

[*ચિત્ર૦] જુઓ આ આપણાં દુઃખે દુઃખી ને મુખે મુખી સખીજન
[રંભા હર્ય દર્શાવતી] અહા ! આ આવે રાજર્પિ ઉર્વશી અને ચિત્રલેખાને લેઈને. વિશાખાના સમાગમમાં ચંદ્ર ભગવાનના જેવા શોભે છે એ^૧.

[મેન૦ ધારીને જોઈ] આપણું જેવડું પ્રિય થયું આ, સખી એ મળી અને મહારાજે અખોવન આવ્યા !

[સહ૦] તારું કહેવું ખરું છે, બહેન ! દાનવોને જીતવા તે તો બહુ વસમી વાન છે; બાળકના ખેલ તથી.

૧. કૃશ અંગવાળી ઉર્વશી ને ચિત્રલેખાનો વિશાખાની બે ચાંદરણી સાથે મુકાબલો છે અને રાજનો ચંદ્ર સાથે.

[રાજા] સારથિ ! રથને નીચો વાળો. આ આવ્યું તે પર્વતનું
શિખર.

[સારાં] આસા, આયુષ્માન ! [રથ હેઠો ઊતારે છે.]

[રાજા પત્થર સાથે પેડાના અથડાટથી હેલો લાગતાં] અહાહા !
આ ગિરિગરાડે ઊતરવું તો મને ફળ્યું ! શાથી જ

[ગાથા.]

મમ આ સ્કંધ ફરકતો રાગાંકુર૩૫? રોમ પાંગરતો
મહોંમાં રથ અથડાતાં લલનાના સ્કંધ શું અડક્યો^૨. ૧૧

[ઉર્વશ સંક્રાંતી] બહેન ! જરા ખસ તો.

[ચિત્રાં] ભાગ નથી, બહેન, લાચાર છું.

[રત્ના] આવો, સખીઓ, આપણે રાજપિંતે વધાવિયે.

[સર્વે સામી જાય છે.]

૧. પ્રેમના અંકુર ૩૫. રોમાંચને અહીં 'પ્રેમના અંકુર ફૂટવા' કહેલ છે. ૨. આ ગાથામાં આકાશમાર્ગની સુગમતા, ગિરિભૂમિની વિષમતા, રોમનો તરવરાટ, રથનો અથડાટ અને સ્કંધનું ક્ષણિક દબાણ વર્ણવવાનાથી અનુક્રમે સૂચિત છે.

[રાજા] સારથિ ! રથ રાખો, એટલે

[અનુષ્ટુભ.]

મધુવ્રક્ષની લતાઓને ભેંટ, તે વિધ સુંદરી

અધારી સખીઓને આ તલસંતી મળે ફરી. ૧૨

[અપ્સ૦] આનંદ, આનંદ, કે મહારાજનો જયજયકાર વર્ત્યો !

[રાજા] ખરેજ આનંદ, આનંદ, કે સખીઓ સખીઓનો મેળો થયો !

[*ઉર્વિ૦ ચિત્રવ્રતા હાથના ટેકે રથમાંથી ઊતરતાં] બહેનો, આવો, આવો. મને આશા ન હતી કે તમને ફરીને જોઈશ.

[સર્વ અંકખીજને ભેટ છે.]

[રાણી] મહારાજનું રાજ્ય કલ્પના કલ્પ અચળ તપો !

[સાર૦] આયુષ્માન ! પૂર્વ દિશાની ધારમાં મહાન વેગે

[અનુષ્ટુભ.]

ઓ સોનાના કડાવાળો તબથી નગના શિરે

વિદ્યુતે ઓપના અભ્ર જોવો આ કોઈ ઊતરે ! ૧૩

[અપ્સ૦] અહો ! ચિત્રરથ.

[ચિત્રરથ એકાએક પ્રવેશ કરી રાજ પ્રતિ] ધન્ય છે, મિત્ર,
તમારા ઉજ્જવળ પરાક્રમને, કે જેનાથી મહાન ઇંદ્ર પણ
આભારના ભાર તળે દબાય છે!

[રાજ] અહો! ગંધર્વરાજ ચિત્રરથ. [રથથી ઊતરતો] આવો,
આવો, મારા વહાલા મિત્ર!

[પરસ્પર હાથ મેળવે છે.]

[*ચિત્રરથ] પ્રિયમિત્ર! નારદે આવી મહેંદ્રને કહ્યું, કે ત્રાહિ,
ત્રાહિ, ઉર્વશીને કેશિ દાનવ હરી ગયો! તે ઘડીએ પ્રભુએ
મને આજ્ઞા કરી કે ચડી જાઓ, ચિત્રરથ, ને છોડાવી
લાવો એને. તે ઉપરથી હું ચાલી નીકળ્યો. પણ માર્ગમાં જ
જાણ્યું કે કેશિને તો તમે હરાવ્યો છે. તમારા વિજયનાં
ગીત કિંતર ચારણો ગાતા હતા, તે અમે સાંભળ્યાં. આથી
અમે તમને શોધતા અહીં આવ્યા છીએ. અમારી સાથે
ઉચિત છે કે પોતે ઉર્વશીને આગળ કરી મહેંદ્ર હજૂર
પધારિયે. મિત્રે મધવાનું ખરેખર ભારે પ્રિય કર્યું છે.

[અનુબ્રુજ.]

પૂર્વે નારાયણે અર્પી, સમર્પી કરી આજ એ
પડાવી દૈત્ય પાસેથી સખાએ સુરરાજને. ૧૪

[રાજા] એમ નહિ, મિત્ર, એમ માં બોલો.

[માલ્યભારિણી.]

પ્રભુ વઠ્ઠી-જ-નો પ્રતાપ તે છે,
અમુરોને સુરપક્ષના છતે જે;
હરિનો પ્રતિશબ્દ ગદ્ગદે જે
ગજનાં જૂથ જુઓ ભગાડી દે છે.

૧૫

[ચિત્રરથ] આપને એમ જ કહેવું ઘટે. વિનય વીર પુરુષનું
ભૂખણ છે.

[રાજા] મહેદ્રને મળવાનો આ સમય નથી. તમે જ, મિત્ર,
સુંદરીને પ્રભુની હજૂરમાં લેઈ જશો.

[ચિત્રરથ] મિત્ર તેમ યોગ્ય ધારના હો, તો તેમ. ચાલો,
સુંદરીઓ!

[ઉર્વશી અલગ] બહેન ચિત્રલેખા! ઉપકાર કરનાર રાજપિંતી
મારી વતી તું રજા માગ. મારી જીભ ઊપડતી નથી.

[*ચિત્ર૦] સખી ઉર્વશી મહારાજને વિનંતી કરે છે, કે રજા
હોય તો તું મહારાજની કીર્તિ મહેદ્રસોડ લેઈ જવા ઇચ્છું છું.

[રાજા] સિધાવો, સિધાવો. વળી કોઈ વાર દર્શન દેજો.

[ચિત્રરથ સહિત અપ્સરાઓ આકાશમાર્ગે ચાલવા માંડે છે.]

[*ઉર્વં જતાં અચ્છી પડી] અરે આ મારી વૈજયંતી માળા
વેણની ડાળીમાં ભરાઈ! બહેન ચિત્રલેખા ! છોડાવ તો.

[ચિત્રં મ્હો મલ્લકાવતી] બહેન ! સજડ ગાંઠ પડી છે. છૂટવી
મુશ્કેલ લાગે છે.

[ચિત્રં છોડવે છે. સખીઓ સાથે નિશ્વાસ મૂકતી ઉર્વં ચિત્રરથ
પૂંડે વિદાય થાય છે.]

[રાજા સ્વગત] અહો પૃથ્વી પરની વેલી!

[માલ્યભારિણી.]

ક્યું તે પ્રિય સ્વર્ગસુંદરીને
અટકાવી ક્ષણ વિદ્વ આચરીને!
અરધું મુખ પાધું વાળીં મીડી
તિરછી મીટથીં જોતીં જોથીં દીડી. ૧૬

[સારં] આયુષ્માન!

[ઉપજતિ.]

સુરાપરાધી અસુરો સડેને,
વાતાસ્ત્રખારે દર્ધી નાંખીં દેને,
દરે ગરી જોમ સુજંગ જાયે,
ભાથે ડરે તેમજ આવીં આ એ. ૧૭

[રાજા] ત્યારે રથ પાસે લાવો, એટલે હું બેસું.

[સારથિ રથ પાસે લાવે છે.]

[*રાજા રથમાં બેસી ઈર્વળના માર્ગ બહી જતો] અહા આ અપ્સરા

[ઉપજતિ.]

છેદાયલા નાલર્યો હંસો જોમ,

ગોડે હરંતી જતી તંતુ, તેમ

બેદાયલા દેહર્યો હૈયું લાવે

હરી લઈને સ્વરગે સિધાવે!

૧૮

કામે કેવો કહેવો ? જેના સાંસા તેનો જ સોસ !

[સારથિ સાથે રથમાં વિદાય થાય છે.]

અંક ૨.

વિષ્કંભક.

[*માણુ૦ પ્રવેશ કરી] હું તો થાક્યો. મારી વડાલી રાજની ધૂંધી વાત 'ફૂંડું, ફૂંડું' કરે છે ને યંત્રનો સભાવ છે ભરભડિયો; એટલે કોઈને દોષું છું કે તોળ્યા ! આ સળવળ સળવળ થતી જીભડી સપ્પની જ નથી રહેતી. માટે, ચાલ રામ, પ્રિયમિત્ર ધર્માસિનથી ઊંડે ત્યાં સુધી ઝોઘી આવ-જવાળા મહીવિમાન મહેલની ચાલમા ભરાઈ બેસું. [તેમ કરે છે.]

[*નિપુણિકા પ્રવેશ કરી] મહારાણી કાશીરાજપુત્રીએ આગળ્યા કરી છે કે 'અલી નિપુણકા ! જા જાણી લાવતો, રાજનજી સાથી ચિંતાતુર રહે છે? એઓ વડીલની પંદના કરી આવ્યા છે, ત્યારના સૂતકાર જાણાય છે. એની ભાગ એમના ગોડિયા માણુવક મહારાજથી મળશે.' એ બ્રામણુભાષ સાથે મારે શી રમન રમતી ? અથવા ખટપટની જરૂર નથી. નજરા તરણા ઉપર ઝાકળનું ટીપું ઝાઝું ટકવા પામતું નથી, તેમ એવાત પાણુ ભટજીના પેટમાં ટકનાર નથી. એને ત્યારે સોધી કાઢું

[આમ તેમ તપાસ કરી] અહો ! માણકા ભટ તો આ ચોટયા, સૂતમૂત, જાણે ચિતરેલું માંકડુંસ્તો ! મળું ભટજીને.
[પાસે જઈ] નમસ્કાર, ભૂદેવજી !

[માણુ] કલ્યાણમસ્તુ ! [સ્વગત] તોઆ, તોઆ ! પેલી રાજા-
જીની છપી વાત તો આ ચોટકાને દેખીને નીકળી જવાનું
કરે છે ! [પ્રગટ] કેમ, નિપુણકાઆઈ ! સંગીતની મજા
મૂકી ક્યાં ચત્રાવ્યાં ?

[નિપુ] ભૂદેવજી ! આસાદેખતા તરફથી આપતા જ પાસે
આવી છું.

[માણુ] રાણીસાદેખતી શી આજ્ઞા છે ?

[નિપુ] આસાદેખે કહાવ્યું છે કે ‘સ્વમામાં પણ મેં ન
વેડેલી એવી દુહાજીનો લાલનો પ્રસંગ તો તમે જાણો છો.
આ વિટમળામાં બાહ્ય મને સહાય થવાનું વીસરશે
નહિ. તમે હમેશતા મારી હાઝ જાળુતારા છો.’

[માણુ] વિચારમાં પડી જઈ મિત્રે એવું તે શું કર્યું, કે તેથી
રાણીસાદેખનું મન દુઃખાયું ?

[નિપુ૦] અરે ભૂદેવજી ! શું કહું ? પ્રભુ જેના માટે જૂર્યા કરે છે, તે સુંદરીના નામથી તેમણે બાસાહેબને બોલાવ્યાં !

[ભાણુ૦ સ્વગત] થયું ! મહારાજે પોતે તો ભેદ બોલી દીધો ! ત્યારે મારે શા માટે મ્હોડે દૂર્યો દેઈ દુઃખ વેઠવું ? [પ્રગટ] હૈં ! ઉરવશીના નામે રાણીસાહેબને બોલાવ્યાં ? રાગજી એ અપસરાના દરસનધેત્રા બની રાણીસાહેબને સંતાપે છે એમ જ નથી; મને પણ એ ખાનપાન આદિ વિનોદ વીસારી હેરાન હેરાન કરે છે.

[નિપુ૦ સ્વગત] હાશ, રાગજીની છૂપી વાતનો ગદ ભેધો ! [પ્રગટ] ત્યારે, ભૂદેવજી, આપના તરફથી બાસાહેબને શું કહું ?

[ભાણુ૦] રાણીસાહેબને વીનવળ્ને કે 'હું દોઢીએ ચડીશ ક્યારે, કે જ્યારે આ ખારા પાટનાં ઝાંઝવાંથી મિત્રને પાછા વાળીશ.'

[નિપુ૦] ભૂદેવની આગન્યા. [જય છે.]

[પડદા પાછળ વૈતાલિક] ઘણી ખમા રાગધિરાજને.

[મંદાકાંતા.]

ખંતે મંડી રહી જ સરખી સ્વાધિકારે સુરીતે
 અંધારું સૌ ભુવનનું હરે બાનુ ને ભૂપ પોતે.
 રહેજે રાજે ક્ષણ ગગનની મધ્ય યંત્રે યદેશે-
 છટ્ટી હોરા મંડી-મનગમી મોજ માણે નરેશે. ૧

[*માણુ૦ કાન દેઈ] હાં, મિત્ર કાર્યાસનથી ઊઠ્યા. હું એમને
 જઈ મળું. [નય છે.]

[અસ્વસ્થ રાજા પુરવા ને માણુવક પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા] હા !

[ગાથા.]

જેતાં પાંત જ હમયું વિપમશરે વીંધી લીધ વિપમ શરે;
 તે જ પળે તે માર્ગે ઉર વસી એ દિવ્ય ઉરવશી એ. ૨

[માણુ૦ સ્વગત] ને ગિયારાં રાણીસાહેબને સૂજા ઊપજાવ્યું !

[રાજા] મિત્ર ! થાપણુ જાળવી તો છે ને ?

[માણુ૦ ખેદ સાથે સ્વગત] માર્યા તો ! ચેટકીએ થાપ દીધી !
 નીકર મિત્ર આમ પૂછે નહિ.

[રાજા] કેમ તું બોલતો નથી ?

[ભાણુ] તમને પણ, મિત્ર, સહસા ઉત્તર નથી દેવાતો—
એવું મેં મોઢા સીરી રાખ્યું છે.

[રાજા] હીક. ત્યારે હવે ક્યાં જાઉં, તો જીવને ચેન પડે ?

[ભાણુ] ચાલો પાકશાળામાં. ત્યાં પાંચ પ્રકારની વાતી બનાવ-
વાના પદાર્થની હારની હાર લાગી રહી હશે તે તરેહ
તરેહની સામગ્રી તૈયાર થતી હશે તે જાંઘડિયું, એટલે
એચેની ક્યાં જો જતી રહેશે.

[રાજા] બાવતાં બોજવ સનમુખ જેવું, ત્યાં તારું તો મન
રાચશે. પણ મારા મનની ખીણ શી રીતે શમશે ? મારી
તો હાટવરતુ દુર્લભ જ રહેવાની.

[ભાણુ] પણ તે આપને ડરવશાએ લેવા છે ને.

[રાજા] તેથી શું ?

[ભાણુ] તેથી હું એમ માનું છું કે જો પોતે ઘર પૂછતી
આવતી જેવે, દુર્લભ ન હોય.

[રાજા] ખાતરીથી સમજાવું, મિત્ર, કે તારી આ ગણતરી
બહાનુધેલી છે.

[*માણુ] આપના આ યોગથી મારા મનમાં ઓર કોતક થાય છે. શું ત્યારે કરવડી એવી રૂપાળી છે, કે મારી પેડે તેનો જોટો જ દુનિયામાં ન હોય ?

[રાજા] જો, ભાઈ, એના પ્રત્યેક અંગનું વર્ણન કરવું તો અશક્ય જ છે. ટૂંકામાં કહું છું, તે સાંભળ.

[માણુ] કાન દેઈને સાંભળું છું.

[રાજા] [ગાથા.]

સકલ શાશુગારનણો છે શાશુગાર જ; ભૂખણુ જ વિમૂળણુ;
ઉપમાનનું ઉપમાન જ તન તે તરણીનું મનહરણું. ૩

[માણુ] હાં, દિવ્ય રસના પ્યારી યતી મહારાજ અપ-
યાનું વ્રત લેઈ બેઠા છો, તે એથી જ; હવે હું સમજ્યો.
વારું, ત્યારે, ક્યાં જશો ?

[રાજા] એકાંત સ્થળ સિવાય પ્રેમાતુર જનને જવાનું
ખીજું સ્થાન નથી. માટે મિત્ર ! આજો પ્રમદવન જઈયે.

[*માણુ આંદુ જઈ] વશે કે કવશે, કંઈ ના કહેવાશે ? [પ્રગટ
પદ્મારિયે મહારાજ. [જતાં જતાં] જુઓ, મહારાજ,

આ પ્રમદવને પાઠવેલો દક્ષિણ પવન, માનવન પધારો છો,
તેને આવકાર આપવા સામે આવે.

[રાજા] દક્ષિણ વિશેષણ આ વાયુને ઘટે જ છે. કુશળ કામી
જનની પેડે એ પણ

[અનુદ્વક્ષ.]

પનોતી ધુમ્પર્ણનાને સ્નેહે સુદવી માંધવી,
દાસે દક્ષિણ્ય દાખંતો નૃત્તે માધી ય રીઝવી. ૪

[માણુ૦] આપની દટિ જ્યાંત્યાં એવું જ જુગે છે. [આગળ
વધા] મિત્ર ! આ આજ્યું પ્રમદવન. પધારિયે અંદર.

[રાજા પ્રવેશ કરી આગળ નજર નાંખી] મિત્ર ! હું પ્રમદવન
આવનાં શું આવ્યો, પણ તે હીક ક્યું નહિ. હું વહેલો વહેલો

[અનુદ્વક્ષ.]

કોડે કિદાન આવ્યો જો, તે ન તાપ સમાવશે;
તે તો તાણુનણી સામે તરવા સરિખું થશે ! ૫

[માણુ૦] એમ કેમ કહો છો ?

[રાજા] [માલિની]

દુરલભ લલનાની ઝંખનામાં ઝલાયું
મન મનમથ-આણે મળમાં છે ધવાયું;

તહોં ખરી જઈ જૂનાં પાન, વાએ અનેરા
તવતર દરસે છે અંકુરો આમ્રકેરા !

૬

[માણુ૦] મિત્ર ! મૂઠાઓ માં. ભગવાન કામદેવ જ કામના
પૂર્ણ કરી તમને સુખ ઊપગ્નવશે.

[રાખ૦] આલ્લણનું વચન વધારી લેઉં છું.

[બંને બાજમાં ફરે છે.]

[માણુ૦] મહારાજ ! જુઓ, જુઓ આ પ્રમદવનમાં તાજેતર
વસંતની શોભા !

[રાખ૦] હં, જોઉં છું હું, ટૂંકે ટૂંકે જોઉં છું.

[શાફ્ટવિઝીટ.]

રાતાં સ્ત્રીનખ શાં મુખે ફરવડો, તે સ્યામ બે પાસ છે;
ધેરા રંગબંધો અશોક, ખોલવા તે વાટ જોતાં દોસે;
મોરી આમ્રનો મંજરી, પોંગાયરી આછા રંગે તે ય છે;
રાજે જોખન ને કિશોરવયની મધ્યે મધુશ્રી, સખે ! ૭

[*માણુ૦] આ માધવીનો માંડવો રાગ્નજના પધારવાની પંડે
વાટ જોઈ રહ્યો છે. મ્હાલામ્હાલ કરતા ભમરા તાજાં પુષ્પ

વેરી એની ભૂમિ શણગારી રહ્યા છે; અને સ્ફટિકનું આસન
પણ સજ્જ છે. એના ઉપર મિત્ર ! મંદિર ઈરવી ઘટે છે.
[રાજા] ભલે, તું કહે છે તેમ.

[અને અંદર જઈ બેસે છે.]

[માણુ] મુખે મિરાળે, મહારાજ, આહી રણિયામણી વેલી-
એના દરસને આંખ દરશે તે ઉરવશીની ઝંખના વીસરશે.

[રાજા નીસાસો નાંખી] અહા મિત્ર !

[ગાથા.]

ન્યાળી નવલાં ફૂલડે સુહાતીં લચકાતીં વાડીતણીં વેલી,
આંખડીં ન દરે સ્વર્ગની રંગણીના દર્શને ઘેલી. ૮

માટે એવો કોઈ ઉપાય શોધી કાઢ, નૈયા મારો અભિ-
લાષ પૂર્ણ થાય.

[*માણુ] અહલ્યાને ઝંખના હંદની પેટે ઉરવશીની હહેમાં તમે
ગાંડાતુર બન્યા છો ! ક્યાં એ વેલકા વકરની અને ક્યાં હું
તમારો વૈધ થવો ! હાહાહા !

[રાજા] એમ શું કહે છે, મિત્ર ! કામાર્થુની સ્થૂળ દષ્ટિ
દેખતી નથી તે સ્નેહીની ઝીણી દષ્ટિ દેખે છે.

[ભાણુ૦] ઠીક, ત્યારે, તું વિચારું છું. પણ જોજો વસોપાતથી
મારી એકાગ્રતામાં બેંગાણુ પાડતા. [વિચારમાં પડી જાય છે.]

[રાજા સારા શુકનને વધાવતો રવગત] આહા,

[દ્રુતવિસ્ફોટ.]

શશિમુખા અતિ દુર્લભ છે અને
પ્રજ્ઞાનું મન આ મહતાનજે
મુગ્ધ અચિંતિત શાંત અને ક્યમે,
સમિપ દક્ષિણ હોય જ એ ક્યમે ! ૯

[એવે આકાશમાંજે ઉર્વશી ને ચિત્રલેખા પ્રવેશ કરે છે.]

[ચિત્ર૦] બહેન, તું ક્યાં જાય છે ? કહે તો ખરી.

[*ઉર્વ૦] હેમકટના શિખરે તું અંગારાને ઝાલી દેતી, તે વખતે,
બહેન, તું મારા સામું વેંઈ દસીંતી. તે છતાં અત્યારે તું
મને શું પૂછે છે ?

[ચિત્ર૦] હાં, ઠીક, પેલા રાજર્ષિ પુરુરવા પાસે તું જાય છે ?

[ઉર્વ૦] હા, બહેન, લાજ કોરે મૂકી એ જ આદ્યું છે. કહેવું
હોય તે કહે.

[ચિત્ર૦] પણ ત્યારે આગળ કોને મોકલ્યું છે ?

[ઉર્વ૦] મારું હૃદય ગયું જ છે ને.

[*ચિત્ર૦] હવે મારે કંઈ કહેવાનું છે નહિ.

[ઉર્વ૦] તો, બહેન, તું મને એવો માર્ગ બતાવે નહિ, જ્યાં વિધન આડાં આવે નહિ ?

[*ચિત્ર૦] ગભરા માં, બહેન, અપરાજિતા વિદ્યા આગળ વિધન જખ્ય મારે છે. એ વિદ્યા આખી ગુરુદેવ બૃહસ્પતિએ આપણને અસુરોના ઉપદ્રવથી મુક્ત કર્યા છે.

[ઉર્વ૦] અહા એ તો હું બૂઝી જ ગઈ.

[ચિત્ર૦ સિદ્ધિબેના માર્ગમાં આવી પહોંચતાં] જો, જો, ભગવતી ભાગીરથી. તેમાં બીજી તરફથી પણ જમુના આવીને મળે ! એ બેના એકત્ર અધિક પાવન પટમાં પ્રતિબિંબ જોતું એ પ્રતિષ્ઠાન જણાય. અને આ આવ્યો એના ચૂડામણિરૂપ રાજમહેન્દ્ર.

[ઉર્વ૦] અહો ! સ્વર્ગ જ પૃથ્વી પર વસાવ્યું છે, એમ કહેવું ઘટે છે. [વિચારમાં પડી] બહેન ! એ દુષ્ણિયાની દયા ખાનાર જ્યાં હશે ?

[ચિત્ર૦] આ પ્રમદવનમાં આપણે જિનરિયે એટલે જાણીશું.
અહેન, જે તે ખરી, આ તે પ્રમદવન કે આપણા નંદન-
વનનું અચ્ચુ ?

[બંને બાગમાં જતરે છે.]

[ચિત્ર૦ જોઈ હર્ષ સાથે] ઓહો, અહેન, પ્રથમ જિગેલો ચંદ્ર
ચાંદનીની વાટ જુએ, તેમ એ તે આ તારી વાટ
જેતા બેઠા.

[ઉર્વ૦ નજર ભરી નિહાળતી] અલી, મહારાજનું દર્શન આજે
ઓર મધુર લાગે છે !

[ચિત્ર૦] લાગે, અહેન, લાગે. લો, ચાલો, એમ્ને મળિયે.

[*ઉર્વ૦] રહેા, નિરસ્કરણીએ અગોપ રહી સાંભળિયે, કે
એકાંતમાં મિત્ર સાથે એ શી વાત કરે છે ?

[ચિત્ર૦] જેવી તારી મરછ, અહેન.

[ભાણ૦] મિત્ર ! એ દુઃખ વધુભાના સમાગમનો ઉપાય
બોળી કાઢ્યો.

[રાજા ઉર્વઁની કંબનામાં સાંભળતો નથી.]

[ઉર્વિં] અહો આમને હો લગાડી સાબાજ્ય રાજાની મુંદરી
કોણુ હશે ?

[ચિત્રં] કાં ? ખરેખર ! પામર મનુષ્ય શા માટે બને છે ?

[ઉર્વિં] દેવી શક્તિથી જાણી લેવા હજુ કંઈ કરતું
નથી માટે.

[માણુ] કહું છું, ખોળી કાઢ્યો સમાગમનો ઉપાય.

[રાજા જગત થઈ] ત્યારે કહે ને, બાઈ ! ખાતું જોઈએ
છે એ શું ?

[માણુ] આપ નિદ્રાનું સંવન કરો, એટલે શમણામાં મેળાપ
થશે. તેમ નહિ, તો ઉરવડાની છબી ચિતરો, એટલે
ચિત્રામણમાં દરસન થશે.

[ઉર્વિં હર્ષ સાથે સ્વગત] આપુ હજ્યા ! સખીકં થા.

[રાજા] અરસોસ, બાઈ, એકે ઉપાય કામ લાગે એવો નથી.

[હરિણી.]

દરસન થવું સ્વપ્ને શાનું જ ? નાંદે નવી હરે
વિપ્રમશરનાં શલ્યો સાક્ષી નિરંતર અંતરે,

છપી ચિતરવી વહાલીની, તે ય દોરું ન દોરું ને

પૂરી જ કરવા ના દે આંસુ દગે હૈભરાઈને. ૧૦

[ચિત્ર૦] બહેન ! સાંભળ્યું ને ?

[ઉર્વ૦] સાંભળ્યું. પણ હાથું ધરાતું નથી.

[માણુ૦] મારી તો ત્યારે ગતિ એટલી જ છે.

[રાજા નીસારો નાખી]

[પૃથ્વી]

મહા વિપમ વેદના મનની ના જ મારી લહે,

પ્રભાવથી કે લાડી લગતી તુચ્છકારે જ એ !

તથા યુવતિ તેવીના મિત્રનનો લૂખો વાંઝિયો

મનોરથ જગાડી માર નિજ કોડ પૂરા કરો ! ૧૧

[ચિત્ર૦] લે, સાંભળ્યું હવે !

[*ઉર્વ૦] મને અરેરે એ આવી ધારે છે ! અને સામે મ્હોએ

ઉત્તર દેવા મારા પગ લીપડના નથી ! ત્યારે એમ કરું કે

પત્ર જ લખીને નાંખું.

[ચિત્ર૦] બેશ, મને એ વાત ગમી.

(*ચિત્ર૦ લોજપત્ર વગેરે સાધન પ્રભાવથી લીપડની પૂરાં પાડે છે, તેણે ઉર્વ૦ લેખ લખીને નાંખે છે.)

[માણુ૦ જોઈ] ખાધો રે ખાધો ! આ કાંક સાપની કાંચળી
જેવું મ્હો આગળ આવીને પડ્યું ?

[રાજા પારીને જોઈ] અરે એ તો ભોજપત્ર છે. જે ને, એમાં
અક્ષરો લખેલા છે.

[માણુ૦] હાં, એ તો મહારાજનો જગાપો સાંભળી કિર-
વણીએ અગોપ રહી લખીને નાંખેલો લેખ હશે.

[*ઉર્ધ્વ૦] શાખાશ ! ચતુર તો ખરો.

[રાજા] મતોરથના ઘોડા ક્યાં ન જાય દેડ્યા ? [હાથમાં
લેઈ મનમાં વાંચી જઈ] મિત્ર ! તારો તર્ક તો અણ
ખરો દેખું !

[માણુ૦] ત્યારે હવે, મહારાજ કૃપા કરો, તો એમાં શું લખ્યું
છે તે હું સાંભળવા ઇચ્છું છું.

[રાજા] જે, સાંભળ. [વાંચે છે.]

[ગલિતક.૧]

જેવી અજાણપણા મંડી " લેખો " મનથી મને
તેવી જ તેહી નાથ પ્રતિ " જે હું ' હાઉં, નથી ને,

૧. હેમાચાર્યના હિન્દોડનુશાસનમાં ગલિતક પ્રકરણમાંની લલિતા
છંદ આ છે.

शान्तः मित्रं तानेन वरुं नि गच्छेत् पुरे क्व.

તો શું સુપારીખતના "શયને" રળિયામણ
નંદન વનના વાયુ એ "શીંગા" નીવડે કોન્ડા? ૧૨

[ઉર્વિ૦] હે બહેન! એ હવે શું કહેશે?

[ચિત્ર૦] એમનાં અંગ જ કહી આપે છે. હવે શું કહેવું
આકી છે? જો ને, એ કેવાં કમળનાળ ઉપરના દૂમળા
કાંટાના જેવા હર્ષના રોમાંકુરે છવાયાં છે!

[ભાણુ૦] બૂખ્યાગ્રાંધ છું ને અત્યારે મને સવસ્તિવાયણ
મળે, તેમ સારા બાગે મહારાજને આ ધારણુ દેનારું
પત્ર મળ્યું.

[રાજા] આને તું ધારણુ દેનારું પત્ર જ કેમ કહે છે?

[વસંતતિલકા.]

રાગે સમાન કોબરાઈ જતું અંતરે
ભાવે બરું કવન આ મધુરે ધણેરે,
તે તો મોટે મોટ મળ્યું મૃગલોચનાનું
મારા અધીર મુખ શું મુખ એમ માનું. ૧૩

[*ઉર્વિ૦] તમારી પ્રાંતિ સરખે સરખી છે. એમાં કોઈ કોઈથી
બનરો એમ નથી.

[રાજા] આ પ્રિયાનો હસ્તલેખ, મિત્ર, તારી પાસે રાખ.
મારી આંગળીના પરસેવાથી વખતે લખેલું ચેરાઈ જાય.

[માણુ૦ હાથમાં લેઈ] મહારાજ ! આપના મનોરથ રૂપી વૃક્ષને
ફૂલાવી કરી દિવ્ય ઉરવથી શા લેખે હવે દુઃખાવવામાં
ફગતી હશે ?

[ઉર્વ૦] મારું પોતું હમયું એમની પાસે જતાં ફડક ફડક થાય
છે. તેને તું જરા સંધીકં કરે છું. તેડલામાં, બહેન, તું
એમને જઈને મળ તો. મારા તરફથી જે કહેવું થયે તે
તું કહેજે.

[ચિત્ર૦] બહુ સારું. [તિરસ્કરણી રામેયી પાસે જઈ] જય જય,
મહારાજ !

[રાજા ંડેલાં ંડેલાં આદરભેર] બહેન પધાર્યા ! [પરખે નજર
નાંખી] પણ મુંઝરી !

[અનુપટુમ.]

તુંધી સખી વિના મારું માને ના મન સર્વથા
ભેળી ભાળ્યા પછી, ગંગા વિના કાલિંદીથી જ્યા. ૧૪

[ચિત્ર૦] મહારાજ ! ઘનઘટા હોય આગળ, તે વીજળી
હોય પાછળ.

[માણુ૦ આઈ જોઈ] હૈં । આ ત્યારે ઉરવશી નહિ પણ
તેની સહીપણી જ છે ।

[ચિત્ર૦] મહારાજના ચરણે મસ્તક મેલી ઉર્વશીએ કહાવ્યું છે,

[રાજ] શું કરમાવ્યું છે ?

[ચિત્ર૦] કે મહારાજ મારી દયા આશો. આપને જોયા ત્યારથી
કામ દેવ મને બહુ સંતાપે છે. કેશિ દાનવે ત્રાસ ગુજાર્યો
હતો, ત્યારે મહારાજે જ મારી બહાર કરી હતી.

[રાજ]

[વસંતતિલકા.]

તે મુંઢરી નક્કસતી મુખ જે કહે તું,

ઝૂંટ આ પુરેવા નવ તે લહે શું ?

અન્યોન્યને કિમય ઝંખો રહ્યાં જ હૈયે.

તો તમ લોહવત જેઠો તું જેઠો દૈયે ।

૧૫

[ચિત્ર૦ ઉર્વે૦ પાસે જઈ] ચાલ, બહેન, ચાલ. તારા પ્રિયતમની
દશા તો તારાથી એ દોહલી દેખી નું તો તેમની દૂતી
થઈ આવી છું.

[ઉર્વે૦ તિરસ્કરણી સમેટતી] વાહવા રે । તે મને પલકમાં જ
તજ દીધી કે ?

[ચિત્ર૦] ચાત્ર હવે, મહારાજને વિનય કર. કોણ કોને તજ
દે છે તે તો, બહેન, હાથવેતમાં જ જણાશે.

[ઉર્વ૦ પાસે જઈ શરમાતી] જય જય, મહારાજ !

[રાજા હર્ષ પામતો] અહા, સુંદરી,

[અનુક્રમ.]

વધાવેલ ન જે શબ્દે મહેદ્ર વિણુ અન્ય, તે
જય શબ્દે વધાવે તું; જય એ જ અનન્ય છે ! ૧૬

[માણુ૦] અરે આ મહારાજના માનીતા બ્રાહ્મણને તો
નમસ્કાર જ નહિ કે ?

[ઉર્વ૦ મ્હો મતકાવતી નમસ્કાર કરે છે.]

[માણુ૦] કલ્યાણમસ્તુ ।

[પડદા પાછળ] અરે ચિત્રલેખા ! ઉર્વશીને લેઈ બહેલી આવ.
ભગવાન ભરત મુનિએ

[માલ્યજાનિણી.]

તમને પૂરવે પ્રયોગ પેલો
રમ આડે રમણીય શીખવેલો

મૃદુ નાટ્યથી લોકપાળ સાથે
પ્રભુ હાથે બળવેલ બાગવા તે.

૧૭

[સૌ કાન દે છે. સાંભળીને ઉર્વં ઉદ્ધત બની જાય છે.]

[ચિત્ર૦] સાંભળ્યું, બહેન, દેવદત્તનું વચન? ચાલ, મહારાજની રજા લેઈ લે.

[ઉર્વં] અપ્રસોસ ! વાચા કશું કરતી નથી.

[ચિત્ર૦] અમે, મહારાજ, પરાધીન છિયે. તમારી રજા હોય, તો ઇચ્છિયે છિયે કે મહેંદ્ર પ્રભુનાં અપરાધી ન થઈયે.

[રાજા મહા મહેનતે સ્વરક્ષાંશ રોકી] હું પ્રભુની આજ્ઞા આપે. આવવા માગતો નથી. સુખે સિધાવો. પાણુ અમને વીસારશે નહિ.

[મહા દુઃખે છટી પડી ઉર્વં સખી સાથે સ્વર્ગે સિધાવે છે.]

[રાજા નીસારો નાંખી] મિત્ર ! નેત્રનું નિરખણ પરવાર્યું.

[*આણુ૦ પત્ર બતાવવાનું કરતો] આ—[વાક્ય અધૂરું મૂકી સ્વમત] માર્યા તો ! બોળપત્ર તો હાથમાં હતું ને પડી ગયું;

અને આબા બની અપસરાને જોવા રહેતાં મેં ખાવરાએ
જાણ્યું પણ નહિ !

[રાજા] તું શું કહેવા માગે છે, બાઈ ?

[*માણુ૦] આ કહું છું, કે ' તમે આશા છોડી દગલો બની
ન જાઓ. ઉરવશીનું ચિત્ત તમારામાં ચોટ્યું છે. એટલે
એ બહાલ ઊતારી શકશે નહિ.

[રાજા] મારું મન પણ એમ જ કહે છે. એણે જતાં જતાં એ

[અનુબુદ્ધ.]

કંપતે ઉર નિઃશ્વાસો મૂક્યા તે ભેળું, પારકી

કાયા હોવાથી, પોતાનું મન આર્થ્ય મને નકી. ૧૮

[*માણુ૦ સ્વગત] મારું હૃદય પીપગાના પાનની પેઠે કંપે છે.
મહારાજ અબધડી એ ભોજપત્રનું નામ લેવાના.

[રાજા]-પણ હવે દષ્ટિ શાણે રમાડવી ? [સાંભરી આવતાં] હાં,
મિત્ર, પેલું ભોજપત્ર લાવ તો.

[માણુ૦ ખેદ સાથે] અરે ! એ તો દેખાતું નથી ! ઉરવશી
ગઈ, તેની પાછળ ગયું કે શું ?

[રાજ] કોઈ એ વાનમાં મૂર્ખાનું કાળજી ચાક ન મળે !
હવે શોધ તો ખરો.

[માણુ ૦ જડી] અહીં હશે એ ? પણ હશે એ ? [શોધે છે.]

[એવે દાસી નિપુણિકા સાથે મહારાણી કાશીરાજપુત્રી આવે છે.]

[રાણી] અત્રી નિપુણિકા ! ભટક અને રાજકુ આ માધવીના
માંડવામાં પેસતાં નજરોનજર જોયાનું તું કહેતી હતી, તે
ખરું કહેતી હતી કે ?

[નિપુ ૦] મેં બાસાહેબ આગળ કદી એ જોતું કશું છે ?

[*રાણી] ત્યારે એ આમ મિત્ર સાથે અહીં એકાંતમાં મોકળે
મને શી વાનચિત કરે છે, તે માધવી વેલના ઓઠે
રહી સાંભળીશ.

[નિપુ ૦] મરજીવાળાં છો, બાસાહેબ.

[રાણી વેલને ઓઠે લપાતાં] અત્રી, પેલું પટોળાની ચીંકરડી
જેવું દક્ષિણ પવનમાં આપણા બણી શું આવે છે ?

[નિપુ ૦ પારીને જોઈ] છે તો ભોળપત્ર, બાસાહેબ. આ
સવળું હું એ. અહો ! કંઈક અક્ષરો લખેલા જણાવ

છે ! અરે ! આ તો આવીને આસાહેબના જ નેવરમાં ભરાયું ! [હાથમાં લઈ] વાંચું, આસાહેબ ?

[રાણી] તારી મેજે એક વાર વાંચી જતે, સાંભળવા જેવું છે ? હશે તો સાંભળીશ.

[*નિપુ ૦ નજર ફેરવી જઈ] આ તો, આસાહેબ, પેલી જ વાનનો ફણુગો દેખું. રાગનંત્ર ઉપર ઉરવશીએ કવિતામાં કામળા લખ્યો હશે. તે આ, મને લાગે છે, કે ભટકતા વ્હાંતપણાને લીધે આપણે સાથે ચડ્યો.

[રાણી] એ વાંચ ત્યારે. જતક, શું લખ્યું છે ?

[નિપુલ્લિંગ વાંચી સંભળાવે છે.]

[રાણી] ચાલો, આ જ બેટ ભેઈ એ આપસરાના રસિયાને મળિયે.

[રાણી અને દાસી માંડવામાં દાખલ થાય છે.]

[માણ ૦] ઓ જાય, ઓ જાય એ; પવનની ઝપટમાં પહોંચ્યું કીડાપર્વતે.

[*રાગ આસનથી જઠતો]. અરે વાયુ !

[શાર્દૂલવિકીરિત.]

મંચેડો મંદુએ પરાગ ફૂલનો લે વાસ સારું ભલે.

કાં હસ્તાક્ષર વ્હાલના વ્યરથ આ વ્હાલીતણા તું હરે ?

છવે કામી વિનોદનાં કંઈ કંઈ આવાં જ વાનાં વડે.

યું તે વાનથી અંજનાની રતિનો રાગી અગ્નિયો તું એ ? ૧૫

[નિપુઠ] બાસાહેબ, આની જ ખોળાખોળ ચાલે છે.

[રાણી] હું જોઉં છું.

[*ભાણુઠ] અરે, આપણે છેતરાયા. આ તો ચીમળાયલું
અંધાડીનું પાંદડું છે.

[રાજા] કેવું દુર્ભાગ્ય !

[રાણી જોયિની પાસે આવી] સોસ માં કરો, મહારાજ. આ
રત્નું એ જોજપત.

[રાજા મહારાષ્ટ્રી] આહો ! દેવી. ભલે પધાર્યો.

[ભાણુઠ આડુંજોઈ] આ ટાણે ભલે નહિ, બૂંડે !

[રાજા અક્ષય] મિત્ર ! હવે શી ગત કરવી ?

[માણુઁ અલગ] ચોરીના મુદ્દાથી પકડાયલા ચોરીનો. ?

[રાજા] એ ન હોય, દેવી, અમારો ખોવાયલો મુદ્દો. ખોળિયે
છિયે તે પત્ર તો ખીજું જ છે.

[રાણી] પોતાનું સામાન છપાવતું ચોખ્ખું જ છે.

[*માણુઁ] ચાલો, રાણીસાહેબ, બહેલાં બહેલાં કંઈક મીઠું
ભોજન કરાવિયે, જેથી એમને શાંતિ થાય.

[*રાણી] નિપુણિકા ! બ્રાહ્મણભાઈએ મિત્રનું ભણું ઇચ્છી લીધું
કહ્યું હો.

[*માણુઁ] એના જ માટે એ આકુળવ્યાકુળ જણાય છે,
નહિ કે ઉર્વશીના માટે.

[રાજા] જા, રે, જા, મૂર્ખા ! મને પરાણે અપરાધી ખતારો છે !

[રાણી] આપનો શાનો, અપરાધ તો મારો જ કહેવાય, કે
હું ખાલી અમારી ખતી આંખ આડી બોલી રહું છું.

[*રાજા પૂંઠે જતો]

૧. ચોરી કરીને માલ કહીક સંતાડ્યો હોય તે લેવા જતાં
પકડાય, ત્યારે ચોર કહે કે હું તો ખીજું જ કંઈ શોધું છું; તેવી
જાત કરવાની માણુવક સલાહ આપે છે.

राजा हरिये नामा: दु: मानिनी, नयनानी भुज, देव पतिव्रत्य

[ગાથા.]

કરિયે ક્ષમા; હું, માનિતો, અપરાધી છું જ; રાવ પરિહરિયે.
ક્યાંથી સેવ્ય કંઈનાં હોય નિરપરાધો સેવક તે ? ૨૦

[પગે પડે છે.]

[રાણી સ્વયં] મીઠાશ વીસારી ચાલી જઈ છું ખરી. પણ
મને ભય રહે છે, કે મારું મન મને પાછળથી મંતાપશે.
બાકી મનામણાંનું તો હીક જ છે; હું કંઈ એવી તુચ્છ
હૃદયની ન હોઈ, કે તેથી પોમાઈ જઉં. [હાસી સાથે ચાલી
જાય છે.]

[માણુ] ઊઠો, મહારાજ, ઊઠો. રાણીજી તો રાસભર્યાં જ્યાં
વર્ષાદ્રાવણની નદીની પેઠે.

[રાજા બેઠો થતો] મિત્ર, એમ જ હોય.

[અપરવક્ત્ર.]

મનથી ઉપરનાં જ મીઠાં
વણુરસ જે કરિયે મનામણાં,
ન ચતુર હર તે હરી શકે;
જ્યમ મણિ કૃત્રિમ રાગના, સખે । ૨૧

[માણુ] આપને તો કાવતું થયું. આંખો ઢૂંખવા આવી હોય,
તેનાથી દીવાની જ્યોત સનમુખ નથી ખમાતી.

[રાજા] મિત્ર ! એમ માં ખોલ. ઉર્વશીમાં મારું મન રમી
રહ્યું છે ખરું, પણ દેવી ઉપર મારો ભાવ તેનો તે જ
છે. પરંતુ તે દીકું કે તું પગે પડ્યો છતાં તેમણે કંઈ
લેખવ્યું જ નહિ. એટલે હવે મારે અકડારી રાખવી પડશે.

[માણુ] રહેવા દો આપની અકડારી ને ફકડારી,
ને ગિગારો ભૂખ્યા આહ્વાણનો શ્રવ.
મહારાજ ! જુઓ છો ? નહાવાનો ને ખાવાનો સમો
થયો છે.

[રાજા કંઈ જોઈ] અહા ! મધ્યાહ્ન થયા.

[શાફેલિનીકીડિત.]

પેસે ધામચી ગાબરો મધૂર જે થાજે શીજે વૃક્ષના;
ભેદી બંગ કરેણુકરી કન્નિકા પોદે સુખે કુક્ષિમાં;
વર્ષ તીરનું તમ નીર, નલિની સેવે જ કારંડવે;
'પાણી! પાણી !' જપે વિદ્યાસભવને ખ્યાસી શુકે પંજરે. ૨૨

[બંને જાય છે.]

અંક ૩.

વિષ્કંભક.

[ગાલવ અને પૈલ પ્રવેશ કરે છે.]

[ગાલવ] ભાઈ પૈલ ! દંડભવને જતાં ગુરુશ્રીએ તને આસન લેવાનું કહી વેંડે લીધો; અને મને અગ્નિ સાચવવાનું સોંપી ઘેર રાખ્યો. તેથી તને પૂછું છું, કે ગુરુશ્રીના પ્રયોગથી દિવ્ય સભાજન પ્રસન્ન તો થયા ને ?

[* પૈલ] ભાઈ ગાલવ ! પરમન તો તું, એ સારદા દેવી કન લખમીસયંવરના ખેડમાં તે તે રસમે પરમંગોમાં, મારા સમજવા પરમાણે, સૌ એકતાર થઈ રયા તા. પણ

[ગાલવ] તું એમ કહેવા માગે છે, કે કંઈ ચૂક પડી ?

[* પૈલ] એમ જ. ભટકતા શ્રવે ઓડનુ ચોડ વેતરી દીધું !

[ગાલવ] એટલે ?

[પૈલ] લખમીવેસધારી ઉરવશીને વારુણીવેસધારી મેનકાએ પૂછ્યું, કે ' મેન ! વેં, આ તરણે ભોંકના સત્તાધીસ

લોકપાળ એકઠા મળ્યા છે. તેમાં તારું મન કોનામાં રમે છે ?

[ગાલવ] પછી પછી ?

[પૈલ] તારે કેવાનું હશે ' પરસોતમમાં, ' પણ બોલી જવાય ' પરરવામાં '.

[ગાલવ] બાવી આગળ આપણી ઈંદ્રિયો પણ આપણી થતી નથી ! ગુરુજી ત્યારે તો એના પર કોપાયમાન થયા હશે ?

[પૈલ] હા રે હા. શરાપ દીધો,

[ગાલવ] હૈં !

[*પૈલ]-કે ' મારું શીખવ્યું તે વગોવ્યું, માટે પડીશ પરથ-વીમાં ! ' પછી જારે ખેલ થઈ રહ્યો, તારે શરમની મારી નીચું જોતી ઉરવશીને ઈંદ્ર ભગવાને ક્યું, કે, ' જેમાં તારું ચિત્ત લાગી રયું છે, તે રાજરખી પરરવા મારા રણસહાય છે. હું આમે એમનું પ્રિય કરવા માગું છું. માટે, જા, તારાથી એ સંતાનનું મુખ જુએ, તાં સંધી તું એમની જ સાથે રહે અને મનકામતા પૂરણ કર. '

[ગાલવ] જનના મનના જાણનાર ઇંદ્ર ભગવાનને એ જ હરે.

[પેલ ઊંચું જોઈ] અરે ! વાતમાં ને વાતમાં ગુરુજીને અસ-
નાનનો મનો થઈ ગયો ને ! ચાલો, ચાલો, સેવામાં હાજર
થઈ જઈયે.

[ખંતે નય છે.]

[કંચુદી લાતળ્ય પ્રવેશ કરે છે.]

[*કંચુ૦] હા !

[મંદાકાંતા.]

ખીજ પુંજ પૂરવવયના જોમમાં જોડી ખંતે
વીસામે લે સુનશિર ખધો ભાર નાંખી નચિંતે;
પુરુષાપામાં દિન દિન વધુ મંદ દેહે જ ત્યારે
સેવાવારો પરમ વસમો સ્ત્રીજને આ અમારે ! , ૧

મહારાણી કાશીરાજપુત્રીએ વ્રત કર્યું છે, તે આજ
ગિજવવાનું છે; એ બાબત મારે મહારાજને મળવાનું છે.
એઓ હવે સંધ્યા કરી જાપ જપી પરવાર્યા હશે. એમને
રાણીસાહેબે માનનો પરિત્યાગ કરી વિનંતી તો કરી મૂકી

છે. નિપુણિકા પોતે જ રાણીસાહેબના વતી મહારાજને
કહેવા ગઈ હતી. જાઉં ત્યારે હજૂંરમાં. (યોડું આગળ
વધી] અહા ! સાયંકાળનો દરબારગદનો દેખાવ કેવો રળિયા-
મણો લાગે છે !

[શાર્દૂલવિકીરિત.]

તંમે ધારણમાં કળાધર દળ્યા, કોયા જ તે તો દીસે.
છાયા મૂપ કપોત ઓ વલ્લભિએ, જે બાળી બૂલે દગે.
ન્હાઈ સોળું મુહાવી વૃદ્ધ વનિતા અંતઃપુરે સ્થાનકે
પૂજ્યપુષ્પ સમેત મંગળ વળી દીપંત દીવા મુંકે. ૨
[પડદા બાંધી અજણું લેઈ] ઓહો ! મહારાજ આમ
જ આવે છે.

[પુષ્પિતામ્રા.]

મૃદુ કર મંહી દીપિકા ધરીને
વિચરતી દો દિશ દાસીએ કરીને
ફૂલભરી-કણિયેરી-ધેરી પાંખે
પરવરતા ગિરિષ્પ મૂપ બાસે. ૩

[એવે પરિજન સમેત રાજ અને માણવક પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા સ્વયંત્ર] અહા મેં

[આધા.]

હિન તો વીંતવ્યો પીડા પ્રવૃત્તિમાં ડૂબવો અલ્પ આયાસે;
અવ વણુ વિનોદ લાંબી નીદવતી યામિની આ શે? ૪

[કંચુ૦ પાસે આવી] જય જય મહારાજ ! રાણીસાહેબ
વિશ્વાપના કરે છે કે ' રંડું જેમનું દર્શન છે એવા ચંદ્ર
ભગવાનનો શલિણી સાથે સંયોગ થાય, તે મુહૂર્ત મારે
મણિમહેત્તની અગાશીએ આજે આપના સંનિધાનમાં
સાધવાનું છે. '

[રાજા] આર્ય લાનવ્ય ! દેવીને નિવેદન કરો, કે ' તમારી
ધચ્છાને વશ જ છું. '

[કંચુ૦] આજા, મહારાજ. [નય છે.]

[રાજા] મિત્ર ! દેવી શું ખરેખાત વ્રત નિમિત્તે જ આ પ્રકરણ
લેઈ એમાં લશે ?

[માણુ૦] ના રે ના, હું તો એમ ધારું છું, કે આપ મનાવવા
પગે પડ્યા હતા ત્યારે ધૂતકારી ચાલ્યાં ગયાં હતાં, તે બાબત

---

૧. ગૂઢ ઉત્તર નીકળે છે કે ' આરો-મળવાની આશાએ તણુ
પહોરની તા માળવી. '

રાણીજી મનમાં હવે પસ્તાય છે ને કોઈ પ્રકારે દોષ ધોઈ નાંખવા છડે છે.

[રાજા] મિત્ર ! તું બરાબર કહે છે.

[ગાથા.]

પ્રીતમનશી પ્રણિપતની અવગણના કરી મનસ્વિની મનથી
લજવાયે નિજ રોપથી પશ્ચાત્તાપે પડી પછીથી. ૫

હશે. ચાલો મણિમહેલની અગાશીએ.

[માણુ૦] પધારિયે મહારાજ. આ અંધ્યાકાળે શોભી રહેલો
મણિમહેલ. ગંગાજીના તરંગ સરખાં શીતળ સ્ફટિકનાં
પગથિયે ઉપર ચડિયે.

[સર્વે મહેલની અગાશીએ ચડે છે.]

[માણુ૦ નજર નાંખી] ઓહો ! આ ઘડી અંદરમા ગિચા કે
ગિચો. સાથી ને અંધકાર ટળી ગય છે ને પૂર્વદિશાનું
મુખ ઝગઝગાર ચાય છે.

[રાજા] ખરું કહ્યું, મિત્ર.

[દ્રુતવિલેખિત.]

અણુજીતા શશિનાં ઉદયાયળે
પસરનાં ફિરળે તમ સૌ ટળ્યે

લટ છૂટી ઠીકઠીક શકે થવે

મધુર પૂર્વદિશા મુખ મોહવે.

૬

[માણુ૦] ઊઝ્યો ઊઝ્યો કડકોકોર બાગેલા મોતૈયા લાકુ સરખો
વિપ્રોનો રાજા ચંદ્ર !

[રાજા સ્મિત સાથે] ખાઉધરને જ્યાં ત્યાં ખાવાની જ વાત !
[હોય જોડી] મહેશના મસ્તકે વિરાજનારા નક્ષત્રનાથ !

[માહ્યભાવિણી.]

અમરને સુર પિત્રી ધારનારા !

રવિયોગે વિધિ ધર્મ્ય ધારનારા

પ્રભુમું પ્રભુ ! પાપ હું તમારા,

હરી અંધારું નિશા ઊગ્મળનારા !,

[માણુ૦] મહારાજ ! પિતામહ ચંદ્ર ભગવાન આ વિપ્રના
મુખે રમ આપે છે. આપ આસને બિરાજિયે; [આહું જોઈ]
એટલે હું પાણુ મુખે બેસું.

[*રાજા] બલે. [આસને બેસી] ચંદની ઝગઝગ પ્રકાશે છે,
તેમાં મશાલો નકામી છે. લેઈ જાઓ એ.

[પરિજન] હુકમ, પ્રધીનાથ ! [નય છે.]

[રાજ] મિત્ર ! આપણે હવે એકલમએકલા છિયે ને દેવી આવવાની બે ઘડી વાર છે. તેનો લાભ લઈ હું મારી દશા કહું. સાંભળ.

[માણુ૦] એ તો શરીર જ કહી આપે છે, મહારાજ. પરંતુ ઉચ્ચશીના ગાદ પ્રેમની પ્રતીતિ થયા પછી તો આશાને આશરે રહી શકાય ખરં.

[રાજ] મિત્ર, તું સત્ય કહે છે. પણ મારા મનની આનુ-રતા બારે વધી પડી છે.

[ગાથા.]

પ્રાંદી ટૂંકો શિલાએ ફંધાઈ વધત વધવત વાધે
મનમય મમ મન મથતો ચત્રધા સંયોગના વાંધે^૧. ૮

[માણુ૦] અંગે સોમ્નાયાં છતાં પણ મહારાજ અધિક શોભો છો, તે ઉપરથી કહું છું કે પ્રિયતમાનો સમાગમ થયો જાણી.

---

૧. રોધનો ખ્યાલ આપવાને રચના જાણીજોઈને બારે અને દોર રાખી છે.

[રાજા જમણે હાથ ફરકતાં] અહો !

[અનુબુદ્ધ.]

આશા આપંત શુકને સખા ! આ પાણિ દક્ષિણે
દુઃખ દારુણમાં તારી તુલ્ય ધારણ દે મને. ૯

[માણુ૦] બ્રાહ્મણનું બોધ્યું મિથ્યા થાય નહિ.

[તેવામાં આકાશમાર્ગે અભિસારિકાના વેપે ઉર્વશી ચિત્રલેખા સાથે પ્રવેશ કરે છે.]

[ઉર્વ૦] પોતાનો વેષ નિહાળતી] બહેન ચિત્રલેખા ! આછાં
આછાં આબૂપણુ અને વેરી ક્યામ સાડીનો આ મારો
અભિસારિકાનો સોહાગ તને ગમ્યો કે ?

[ચિત્ર૦] બહેન, શું કહું ? વખાણુના શબ્દ જ જડના નથી.
મનમાં એમ થાય છે, કે હું જ પુરૂષ હોત તો કેવું સારું !

[*ઉર્વ૦] એ સુહાગી પ્રીતમને અવાસે બેઠેલી બેઠેલી મને
લેઈ જા ને, બહેન ! પ્રભુ કામદેવની મને આજ્ઞા છે.

[ચિત્ર૦] આ આવ્યાં આપણે તારા પ્રીતમના અવાસે. કેવો
એ, જાણે કોરી કાઢેલો કૈલાસ હોય, એવો દીપે છે ?

[*ઉર્વિં] ત્યારે જોઈ મને કહે તો, મારા ચિત્તના ચોર ક્યાં છે ને શું કરે છે ?

[ચિત્રં સ્વમત] જરા ગમ્મત કરું. [પ્રગટ] બહેન ! એ મનથી માન્યા પ્રિયજનના સમાગમની મઝામાં એકાંત ભોગવિલાસના સ્થાનમાં બેઠા છે.

[સાંજળી ઉર્વિંનું મ્હો એકદમ ઊતરી જાય છે.]

[*ચિત્રં] ઘેલી રે ઘેલી ! પ્રીતમની બહાલી તારા વિના તે કઈ ?

[ઉર્વિં નીચા શ્વાસ મૂકી] આ આ હીણું હાડું-એ બધું બહેમાય છે !

[ચિત્રં] જો, આ રાજર્ષિ તો મણિમહેત્તની અગાશીમાં બેઠા. મિત્ર માણવક સિવાય બીજું કોઈ અહીં છે નહિ. આવ, આપણે એમની પાસે જઈએ.

[બંને ઊતરે છે.]

[રાજા] મિત્ર ! રાત્રિ વધે છે, તે સાથે કામજવર પણ વધે છે.

[ઉર્વિં] આવા મમમ બોલથી મારું હાડું ફડક ફડક થાય છે.

માટે, રહો, સંશય ટળતાં સુધી નિરુકરણીએ અગોપ રહીને
સાંભળિયે, કે મિત્ર સાથે મોકળે મને એ શી વાત કરે છે ?

[ચિત્ર૦] જેમ તારી મરણ, બહેન.

[માણુ૦] ત્યારે, મહારાજ, આ ચંદ્રનાં અમૃતમય કિરણો
સેવો ને.

[રાજા] એવા એવા ઉપાયોને આ રોગ પત કરે એવો નથી.
જે, ભાઈ,

[હરિણી.]

નવ કમળની સેજે રહેજે, ન ચંદ્રતણા કરે,
નવ મલયજે, ના માળાએ, ન મોતીસરે સરે;
મનમથનણો વ્યાધિ આ તો પ્રિયા મમ સંહરે,
ઉરવશીની કે એકાંતે કે કથા જ વ્યથા હરે. ૧૦

[ઉર્વ૦ સ્વગત] બાપુ હાહા ! મને તથા એમનામાં ભરાયાનું
આજ તને ફળ મળ્યું.

[*માણુ૦ સ્વગત] હા રે હા, હું પણ શિખરિણી વગર સૂકાર્ધ
નહું છું, ત્યારે એનું નામ લેઈ લેઈ મન રમાડું છું.

[*ચિત્ર૦] અલી, મન માનતું ન હતું તે સાંભળ.

[*રાજા] હું એમ માનું છું, કે

[અનુપદ્રવ.]

એના અંગે રથક્ષોભે ચંપાયું અંગ ધન્ય જે,

સારરૂપ જ એ દેહે; ભારરૂપ જ અન્ય છે. ૧૧

[ચિત્ર૦] હવે શું કરવા વખત બાગે છે, બહેન ?

[ઉર્વિ૦ રાજા પાસે જઈ] અલી બાંહેડા ! જો ને, હું મ્હોડા-
મ્હોડા ઊભી છું, છતાં મહારાજ તો જાણે લેખવના એ નથી !

[ચિત્ર૦ મ્હો મલકાવી] અરે ધાઈધેલી ! રથવાટમાં તે નિર-
સ્કરણી સમેટી તો લીધી નથી !

[પડદા પાછળ] પધારિયે, બાસાહેબ, ઘણી ખમા.

[સૌ કાન દે છે. ઉર્વિ૦ સાંભળી સોસમાં ખૂટી બચ છે.]

[માણુ૦] અરે ! અરે ! રાણીજી પધાર્યાં. હવે મુનિવ્રત ધારણ
કરો, હો.

[રાજા] મિત્ર ! તું પણ ઠાવકો થઈ ને બેસ.

[ઉર્વિ૦] આપણે હવે શું કરીશું ?

[*ચિત્ર૦] બહેન ! ગભરા માં, નિરુકરણીને લીધે આપણે અગોપ છિયે.

[પછી હાથમાં પૂજની સામગ્રી સમેત પરિજન સાથે મહારાણી પ્રવેશ કરે છે.]

[રાણી ચંદ્રમા સામું જોતી] અલી નિપુણિદ્ર! ભગવાન મૃગ-લાંછન આ રોહિણીના સમાગમમાં શા મજાના શોભે છે!

[નિપુ૦] આસાહેજના સમાગમમાં મહારાજ પણ તેવા જ શોભે છે.

[માણુ૦ રાણીને નિહાળી] આહા ! ગમે તો મને સવસ્તિવા-યણુ આપવાનાં છે તેથી, અથવા તો મને લીધે રીસનો ત્યાગ કર્યો છે તેથી, ગમે તે કારણથી રાણી મારી નજરે પ્રસન્ન જણાય છે.

[રાજા મ્હો મલકાવી] જોને સંભવિત છે. પરંતુ પાછળથી કહ્યું તેજ મારી નજરમાં તો આવે છે. જો ને, દેવી

[વંશસ્થતિવ.]

પવિત્ર દુર્વામય અંકુરે શિરે,
મુહાગનાં આબરણે. સિતાંજરે,

ફૂડા નિમિત્તે વ્રતના મુવૃત્તિએ,
પ્રસન્ન સોહે મુજ શું જ મૂર્તિએ. ૧૨

[રાણી પાસે આવી પહોંચતાં] જય જય, આર્યપુત્ર !

[પરિજન] ઘણી ખમા, પ્રથીનાય.

[માણુ] અખંડ કલ્યાણ, રાણીસાહેબ !

[રાજા] પધારિયે, દેવી ! [આસને બેસા ધાય છે.]

[ઉર્વિ] દેવી શમ્ભુદે એમને જે બોલાવે છે તે, બહેન, યોગ્ય જ છે. ઇંદ્રાણીથી રાણી બેશમાયે કાંતિમાં બીતરે એમ નથી.

[ચિત્ર] વાહ, બહેન, ઇર્ષ્યા રહિત ખરેખરું કહ્યું !

[રાણી] આર્યપુત્રના સંનિધાનમાં કંઈક વ્રત બિજવવાનું છે. તેને લીધે બે ઘડી આપ ઉપરોધ વેઠશો છ.

[રાજા] અંહાં, ઉપરોધ નહિ, અનુગ્રહ જ આ માનું છું.

[માણુ] આવો ઉપરોધ સદા એ હજો ને સવસ્તિવાયણ સદા એ મળજો.

[રાજા] દેવીના આ વ્રતનું નામ શું ?

[રાણી નિપુઠ સામું જુએ છે.]

[નિપુ૦] પ્રિયપરસાદન, પ્રયત્નીનાથ !

[રાણી રાણી પ્રતિ] એમ હોય, તો તો

[વંશસ્થવિલ]

ચમેલી શી આ સુકુમાર દેહડી

વ્રતે હમો છો અમથાંજ બહાર્ણીડી !

થઈ અધીરો તમ રીઝ જે ચહે,

રીઝાવવો હોય તમે શું દાસ તે ?

૧૩

[ઉર્વિ૦] કેટલાં બધાં માન ?

[ચિત્ર૦] અલી ઘેલી !

અંતરે અન્યતે ઝંખે, તે હોયે વધુ મીઠડા.^૧

[રાણી મહો મલકાવી] ખરે જ, વન કર્યું ને ફળ્યું, જેણે
આર્યપુત્રતા મુખમાંથી આવાં વચન નીકળ્યાં !

[માણુ૦] બસ કરો, મહારાજ ! ધર્મના કાર્યમાં આડી જીભ
ઘાલવી ન હોય.

[રાણી] છોકરીઓ ! પૂજનની સામગ્રી લાવો. મણિમહેલના
મસ્તકે વિરાજતા ચંદ્રભગવાનનાં કિરણનું હું પૂજન કરું.

[પરિજન] આ ટૂલ ચંદન વગેરે સામગ્રી.

[રાણી ચંદ્રદિસણની પૂજા કરી] નિપુણિકા, આ નૈવેદ્યના મોઢક આર્ય માણવકને આપ.

[નિપુ૦] આગન્યા, બાસાહેબ. [આપે છે.]

[માણુ૦] સ્વસ્તિ. રાણીજીને વ્રત બહુ બહુ ફળ આપનારું નીવડે !

[રાણી] અહીં આવો, આર્યપુત્ર !

[રાજા] આવ્યો.

[*રાણી હાથ જોડી] દિવ્ય દંપતી ચંદ્ર રોહિણીને સાક્ષી રાખી આ હું કહું છું, કે જોને આર્યપુત્ર જંમે છે અને જો આર્યપુત્રને મળવા તલસે છે, તે મુંઢરીએ આજથી મારી આડખીલ ન લેખવી.

[ઉર્વ૦] હાથ, મારો હવ હોડો બેડો અને હમયું ચામુંચટ થયું, જોકે એમનું કહેવું કેવા ભાવમાં છે તે હું સમજી નહિ.

[ચિત્ર૦] હા થઈ, બહેન, મોટા મનવાળાં રાણીની-પતિવ્રતાની હા થઈ. હવે તારે પ્રીતમના સમાગમની અડચણ ન દળી ગઈ.

राष्ट्रिय गान: गान्धीजी की गान्धीजी न जेम्स

[માણુ આંદુ જઈ] ઠીક, ઠીક, મચ્છ હાથમાંથી છટકી જાય છે ને માછી ત્યાગી વૈરાગી બની પુકારે છે-‘ઝા, ભા, ઝા, મને પ્રેમ થાઉં’ ! [પ્રગટ] ત્યારે રાણીસાહેબને મહારાજ આટલા જ વ્હાલા કે ?

[રાણી] અરે ભક્ષા બહેન ! તોલ તો કરો કે હું મારું સુખ ખોઈ આર્યપુત્રનું સુખ ઇચ્છું છું, તે તે આર્યપુત્ર વ્હાલા છે તેથી કે અનથાં ?

[*રાજા] અહો સહેજમાં ભડકનાર સુંદરી !

[ગાથા.]

ધણીપણું છે તમ; દઈ દો દાસ અવરને, નિજ કરી કે રાખો.
પણ હું નથી નથી તેવો, જેવો વહેમનો દગે દાખો. ૧૪

[*રાણી] થયું; વિધિ પ્રમાણે વન ઊજવ્યું. હવે ચાલો, છોકરીઓ. [જવા મારે છે.]

[રાજા] વ્હાલી ! આમ મને તજીને ચાલ્યાં જાઓ, એ તે પ્રસન્ન કર્યાના ઢંગ કે ?

[*રાણી] હાથાર, આર્યપુત્ર, વનના નિયમનો ભંગ થાય નહિ.
[પરિજન સહિત જાય છે.]

[ઉર્વશ] બહેન ! રાજપિંતો રાણી પ્રત્યે આટલો બધો પ્રેમ છે, છતાં મારું મન હું પાછું વાળી શકતી નથી !

[ચિત્ર] પણ તે નિરાશ થઈ, કંઈ કારણ, કે પાછું વાળવું ?

[રાજા પાછા આસને બેસી] દેવી વેગળાં ગયાં હશે, નહિ વારં ?

[માણુ] અસાધ્ય જાણી રોગીને જોમ વૈદ્ય તથા દે, તેમ તેઓ પણ આપોઆપ મહારાજને તથાને આજ્ઞાં ગયાં. હવે કહેવું હોય તે સુખે કહો.

[રાજા] અહા ! હવે ઉર્વશી

[ઉર્વશ] મનનું માગ્યું પામે ને ભાવટ સૌ વામે !

[રાજા]

[શાફીસવિદીહિત.]

ભોમે ઊતરી કણુ રગ્ય અરપે નૃપુરની ઝેણુ; ને
આવી પાછળ હાય અંગુળિહજે ધીરે રહી નેન એ;
ને ખંચાઈ રહતી ભારુ હદયે ધીમે ક્યમે સન્મુખે
શાણી બહેનપણીની આણી ડગલાં દેઈ પધારે, સખે ! ૧૫

[ચિત્ર] જાણ્યો, બહેન, નાચનો આ મનોરથ? આલ, પૂરિયે એ.

राजतः मित्रः इदं, न इदं: यज्ज नारायणं उच्यते
 प्रगल्बिनी सुहृन्तं केन।

The 'Lakshmi Art' - Bombay.

[ખંને તિરસ્કરણ સમેટી હપાતી હપાતી જાય છે. ઉર્વેં રાજનાં નેત્ર દાબે છે. ચિત્રં માણુને સાન કરી વારી રાખે છે.]

[રાજ] મિત્ર, કહો ન કહો, પણ નારાયણે ગિરથી પ્રગટાવેલી સુંદરી જ છે આ !

[માણુ] કેમ જાણ્યું ?

[રાજ] એમાં શું જાણવું હતું ?

[ગાથા.]

કામે કરમાયલું આ વપુ પરસી અવર ના પ્રકુલ્લ કરે;
ચંદ્રકિરણથી જ ખીસે કમુઃ વહોંતાયલું, ન જાનુકરે. ૧૬

[ઉર્વેં હાથ ગૂઢાવી લેઈ સન્મુખ જઈ] જય જય, મહારાજ !

[રાજ] પધારીયે, સુંદરી. [ચાતાની ત્રટે એક જ આસને બેસાડે છે.]

[ચિત્રં] મિત્ર ! સુખી તો ખરા ?

[રાજ] હા, હવે સુખી થયો ખરા.

[ઉર્વેં] દેરીએ દેઈ દીધાથી, મહારાજને માની છું માટે, અર્ધું આસન દબાવી છું આ અડોઅડ બેસું છું, બહેન. રખે તું મને ધૃષ્ટ ધારતી.

[*માણુ] અહો, સરજ આથમ્યો ત્યારતાં આ તો અહીં દેખું !

[રાજા] પ્રિયે !

[ગાયા]

દેવીએ દેવાથી તન આજે નિમ્ન કરી લીધ, કીક જ તે;
પણ કોની અનુમતિથી પૂર્વે હરી લીધ મન મુજ તે ? ૧૭

[ચિત્ર૦] મિત્ર ! એનું તો મ્હો જ અંધ થઈ ગયું ! હવે મારે
કંઈ વિનંતી કરવાની છે, તે જરા કાને ધરશો.

[રાજા કાન માંડી] શું કહેવું છે ?

[ચિત્ર૦] વસંત ઋતુ કિતરતાં ગ્રીષ્મમાં હું સૂર્ય ભગવાનની
સેવામાં રોકાઈશ. તે વારે પ્રિયસખી સ્વર્ગને સંભારી ચૂરે
નહિ, એમ મિત્ર કરશો.

[માણુ૦] ઝોહો ત્યાંતે સાંભરે એવું છે શું ?

સ્વર્ગમાં નથી ખાવાનું ને સ્વર્ગમાં નથી પીવાનું;
અણુર્ભાવી આંખે જ હવતર ઝખનું છે જોગવાનું ? !

[રાજા] સખી !

[અનુષ્ટુભ.]

દિવ્ય સૌખ્યે ભર્યું સ્વર્ગ ત્રીસરે શે ? તથાપિ આ
અન્યને દોહ્યો, દાસ થઈ રે'શે પુરવા. ૧૮

૧ આ ત્રીસા સવૈયાનું અર્થિયું છે.

[ચિત્ર૦] મોટી કૃપા. બહેન ઉર્વશી ! કહણ થઈ હવે મને જવાની રજા આપ.

[ઉર્વ૦ ચિત્ર૦ને ભેટી] બહેન, મને વીસારતી માં.

[ચિત્ર૦ મ્હો મલકાવી] તને જ મારે એવું વીનવવું હોય, બહેન, સાથી જે મિત્રના સમાગમમાં તું મને જાણી જાય ખરી.

[ચિત્ર૦ રાજાને પ્રણામ કરી જાય છે.]

[ભાણુ૦] અહોભાગ્ય, મહારાજ ! આપના મનોરથ પૂરાણ થયા !

[રાજા] હા. મિત્ર, હું આ અહોભાગ્ય જ માનું છું.

[વસંતનિલકા.]

ભૂપાલભૌતિમણિએ મર્દો હોય ચિત્ર
એસી અખંડ પ્રભુનાથોં ય એકછત્ર
ના હું કૃતારથ પૂરો લાડું ઉર તેવો,
હું આ પ્રિયાચરણકિંકર હોઈ જેવો. ૧૯

[ઉર્વ૦] શું કહું, વડાજા ! વધારે વડાજાના શબ્દ જ જડતા નથી.

[રાજા] અહો, ક'ઈ વરતુની પ્રાપ્તિ કેસી જીવંતી જ અસર કરનારી છે !

[વસંતતિલકા.]

તે ચંદ્રનાં જ કિરણો સુખ ઊપજાવે,
તે કામના જ શર અંતર ઊભગાવે;
પૂર્વે વહે અવળું ચાલતું, તે જ હાવે,
સંયોગમાં સવળું રહેતું સહે સુહાવે ! ૨૦

[ઉર્વિં] વાર કરતાં શું ફરી અરે હું મહારાજની અપ-
રાધી બની !

[રાજા] નહિ નહિ, પ્રિયે !

[અનુષ્ટુભ.]

દુઃખ જૈ સુખ આવ્યું, તે લાગે છે વધુ મીઠું;
હોય શીજું વધુ તાપે તમને વડગૂથવું. ૨૧

[માણુ] મિત્ર ! પહેલી રાતની મીઠી ચાંદનીમાં બહુ બેઠાં.

હવે અગાશીમાંથી મેડીમાં પધારવાનો સમય થયો છે.

[રાજા] ત્યારે આગળ થા ને આ તારી સખીને માર્ગ બતાવ.

[માણુ] પધારિયે, દિવ્ય સુંદરી !

[સૌ મેડીમાં જાય છે.]

[રાજા જતાં જતાં] પ્રિયે ! અત્યારે મારી લાલસા એટલી જ છે,

[ઉર્વેં] શી વારું બહાલા !

[રાજા] કે

[પુષ્પિતામ્બા.]

અપૂરણ મનકામના છતાં જે
શતગુણ દીસર્તી દીર્ઘ, તે જ આજે
રજનિ તુજ સમાગમે ય તેવી
નીવદી વડી હું કૃતાર્થ થાઉં સેવી.

૨૨

[સૌ નય છે.]

અંક ૪.

વિષ્કંભક.

[ચિત્રલેખા ને સહજન્યા પ્રવેશ કરે છે.]

[સહજ] સખી! હું જોઉં છું, કે તારા જીવને ચેન નથી. કેમકે તારું મોઢો બહીસાયું છે; ને કરમાયલા કમળ જેવું દેખાય છે. એ તારા સંતાપનું કારણ તું મને કહે, બહેન, જેથી હું તારા દુઃખની બાગિયણ થાઉં.

[ચિત્ર] કંઈ નહિ, બહેન, એ તો અપ્સરાઓની વારી પ્રમાણે સૂર્ય ભગવાનની સેવા ભરવા દરમ્યાન મને ઉર્વશી સાંભરી આવી;

[સહજ] તમારાં સહીષણાં જાણું છું.

[ચિત્ર] ને મારા મનમાં એમ થયું, કે જોઉં વારું, આજ-કાલ શા સમાચાર છે? પછી મેં ધ્યાન ધરીને જોયું, તો મહાન અનર્થ દોડો.

[સહજ] હૈં! શો તે?

[ચિત્ર] અમાલ્યોને રાજકાજ સોંપી વિલાસને ઇચ્છતા રાજપિને લેઈ ઉર્વશી ગંધમાદન વને સિંધારી હતી.

[સહૃ૦] એવી બૂમિમાં વિહાર, તે તે વિહાર.

[ચિત્ર૦] ત્યાં મંદાકિનીના કોરા રેતાળ પટમાં ઉદયવતી નામે વિદ્યાધરકુમારિકા ખેલતી હતી, તે રાજર્ષિ જોવા રહ્યા; એટલે ઉર્વશી રીસાઈ.

[સહૃ૦] એમ જ હોય. ‘બહાલધેલું વચકાય બહેલું.’

[*ચિત્ર૦] તેને મનાવવા મહારાજે ઘણાં ઘણાં વાનાં કર્યાં, પણ તેણે કંઈ કાને જ ન ધર્યું; ને રોપમાં ને રોપમાં, આપણે તજવા જોગ જે કુમારવન, તેમાં જન્મ લેઈને પેઢી. તેની સીમમાં જોવો પગ મૂક્યો, તેવી જ તે બદલાઈને વેલ બની ગઈ!

[સહૃ૦] દૈવ સારાને કે નરસાને એકેને મૂકતું નથી હરિ હરિ ! એ નેહ ને આ છેહ ! વારું, બિચારા રાજર્ષિના શા હાલ છે ?

[*ચિત્ર૦] વનમાં એ બહાલીને સારો દિવસ શોધ શોધ કરે છે. તાકડે વાદળાં ચડી આવ્યાં છે, એટલે એ બિચારાના કેવા એ હાલ થશે ! સુખિયા સંજોગી જીવને પણ મેઘ બ્યાકુળ કરે છે.

[*સહૃદય] સખી ! એવા લવ્ય પુરુષો પીડાયા કરવાને નિર્મ્યા નથી. માટે જરૂર તેમના ફરી મેળાપનો કોઈ જોગ વિધાનાએ ઘડી રાખ્યો હશે. [પૂર્વ બાજુ પ્રકાશથી નજર ખેંચાતાં] ચાલ, ચાલ, બહેન, સૂર્ય ભગવાનની સેવામાં હાજર થાયે. એ આવ્યા.

[બંને જાય છે.]

[ઉન્મત્ત દશામાં રાજા પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા] અરે એ લુચ્ચા રાક્ષસ ! બોલો રહે. મારી વ્હાલીને લઈ જ્યાં જાય છે ? તું પર્વતના શિખર ઉપરથી ગગને ચડી ધનુષ ખેંચી મારા ઉપર બાણનો વરસાદ વરસાવે છે ! [ફિરાં શરીરે અડતાં] અરે રે ! હું તો બૂલ્યો.

[હરિણી.]

નવલ ધન આ ગાજે, નહોયે નિશાયર પાપ એ;
સુરધનુષ આ ખેંચેલું છે, નથી રિપુચાપ એ;
જળની વરસે ધારા આ તો, ન બાણની પંક્તિ એ;
વૌજ કનકની રેખા શી આ, ન જોખનવર્તી એ.

[વિચારમાં પડી જઈ] ત્યારે ક્યાં ગઈ હશે એ ?

[શાફ્ટવિહીડિત.]

હી અંતરધાન હોય થઈ એ; ના રોપ તે તો ટકે.
 હોયે સ્વર્ગ ગઈ; પરંતુ મુજમાં એનું રમે ચિત્ત છે.
 દેત્યોએ હરી હોય; તે ય ન બને બિભેલ હું આ છતે.
 ગોરી ગૂમ થઈ ગઈ કહ્યોંક એ. કેવું કહું કર્મ તે ! ૨

[કાચે જોઈ નીસારો મૂકી] અકસોસ ! ભાગ્યની પડતી,
 ત્યાં નડતીમાં નડતી !

[માધ્યમારિણી.]

દયિતાયકી આ અચિંત્યો ને
 સહવો સમ વિન્નેગ ઉદ્ભવ્યો; ને
 નવલી વર્ણ વાદ્યગીથી શીળા
 દિન ઉન્માદક આવિયા રસીલા ! ૩

*શા માટે ત્યારે આ વર્ણાદ્યગને જ દેશવટો ના દેવો ?
 દુઃખનો વધારો ખમી રહેવાનું કારણ નથી. એ ખરું, પણ
 દેશવટો તો નહિ દેઉં. આ બધો વર્ણનો સાજ છે, તો મારો
 રાજવૈભવ બન્યો રહે છે. શી રીતે ? તો કે

[મંદાકાંતા.]

*રાત્રે વીજે ગગન ગરવું ચંદ્રવો હેમનો આ.

હાથે ઊભાં નિચુલ તરુઓ મંજરી ચામરો આ.

ગાયે સુરે મધુર મધુરે મોર બંદિતનો આ.

ધારા મોતીસર સમરપે અખટ સોદાગરો આ. ૪

પણ એ વૈભવની બૂંગળા વગાડ્યે વળ્યું શું ? ગૂમ થયેલી
જારીને જ શોધું ને. એ આ વનમાં પેડી હતી. [એ ડગલાં બરી]
હહા ! મનથી કરેલા ડરાવમાં જાણે કંઈ ઉશ્કેરણી પાડી
હોય, તેમ

[માયા.]

જળકણુભીના અરુણા કદળીના દોડત્રા સ્મરોવે આ

આંસુએ ઊંબરાનાં રોષે રાતાં નયન એનાં ! ૫

હવે મારે શી રીતે જાણવું, કે અમુક માર્ગે જ બહાલી ગઈ
હશે ? હાં હાં,

[વસંતતિલકા.]

આ વૃષ્ટિએ રચીપચી વનભૂમિમાં બ્યાં

એ અંગના મર્દી હશે ડગલાં કઈ, ત્યાં

પ્રીત્ય નિનંત્યથી પૂંડે ઢળતાં ઢળેલાં
રાતાં હશે જ અગતે પગલાં પડેલાં^૧.

૬

[આમળ જતાં નજર નાંખી હર્ષ સાથે] આહા ! એ
આકળીએ લીધેલા માર્ગનો પત્તો લાગ્યો. એ દેખાય એનું
એપ્રાણ.

[વંશસ્થવિલ.]

રીસે ભરી મુંઢરી વેગમાં જતાં
પડ્યો પછેડો શુદ્ધ નુદ્ય નીલ આ;
જાણી લઈ ઓહનીં લાડી આંસુડાં
રણ્યાર્થી રેલા પડ્યા રતૂમડા.

૧૭

[*ધારીને નેતાં] અરે રે ! એ તો રાત્રી ગોકુળગાયત્રી
લીલીકય હરિયાળીથી જવાયલો જમીનનો દુકડો છે ! હરિ હરિ !
આ ઉજ્જડ વનમાં વહાલીની ભાગ મેળવવી પણ ક્યાંથી ?
[થોડેક છેટે મોરને નેઈ] અહા ! પણે પથરાતા સપાટ
પટમાં કળા કરી મોર ઝીલો છે. એ યોગાનના દગડદૂતની જ

૧. ઉત્તરાધના ભારે વર્ણથી પૂંડનો ભાર અને કામળ વર્ણથી
વનભૂમિનું નરમપણું સાથે સાથે સૂચવ્યું છે.

વાસ આ વરસાદના છાંટા પડવાથી ફેરે છે. એ મોર કેવો

[ગાયા.]

કરો ડોક ઊંચો ટહુકે ફૂલાવી ગળું વિકાસો લોચન, ને
સનમુખ પવનથી ઘનઘન થાતાં પીંછે જુએ ઘનને^૧ ! ૮
એને પૂછી જોડ. [જસ પાસે જઈ]

[અનુપ્રસ્થ.]

વનમાં વનિતા ઊંચા ઠંકની, નીલકંઠ હે
નૃત્તે શરા, પૂરી નૃત્તે તે જોવા જોઈ જોઈ તે ? ૯

વાહવા રે ! આ તો ઉત્તર આપવાનું મૂકી નાયવા મંડી
ગયો ! શાથી એ આટલો બધો હરખાતો હશે ? [વિચાર કરી]
હીક, હીક.

૧. સર્પાકારે વાંક લેઈ ઊંચી થતી ડોકનું સૂચક વર્ણચિત્ર બીજું
જગણાત્મક ચતુષ્કણ છે; વધારે વધારે ફૂલતા સાંકડા જળાનું વર્ણ-
ચિત્ર તે પછી લાગણાગટ ત્રણ ગુરુએ આગેખ્યું છે; અને પીં-
છાંનો ઘનઘનાટ લઘુવર્ણની વર્ણસમાધિ જણાવ્યો છે.

[માલિની.]

*મયુરિયું મકલાયે ગૂમ ગોરી થયાથી
મધુરી ભરી કળાની હોડનું ના રહ્યાથી.
પણ શું કરન એ, જો હોત ફૂલે ફૂલેલી
યુવનિની રનિરંગે વેણી દીલી પડેલી? ૧૦

બસ, એ પરદુઃખે સુખિયાનું મ્હો ન જોવું. [બે ડગલાં
આગળ વધી] અહો! કોયત. વર્ષા બેસનાં કેવી એ મદેભરી
જંબૂડાના ડાળે ટૂલૂ ટૂલૂ કરે છે! પંખીઓમાં ચતુર છે એ.
માટે એને વીનવું. અહો મીડી બોલી બોલનારી!

[વસંતલિલકા.]

પ્રેમી જનોતણી તું પ્રેમની દૂતિ દીડી.
તું માનમોડણ અમોઘ જ અસ્ત્ર, મીઠી!
તો તે શું લેઈ જઈ મેળવ વહેણી વહેલી,
કે તેડી લાવ તતખેવ તું તે ફેઠેલી. ૧૧

*આટલું ચહાતાં છતાં કેમ એ તજીને ગઈ, એના ખુલા-
સામાં હું કહું છું, સાંભળ.

૧. સુદ્ર હર્ષ 'મકલા' ક્રિયાપદથી, તિરસ્કાર લઘુતાવાચક પ્રત્ય-
યથી અને તુચ્છતા નાન્યતર નતિથી દર્શાવેલ છે.

[સુંદરી.]

નથી કારણ કોપનું કંઈ.

વણુવાંકે વચકાઈ એ ગઈ.

ધણિયાણી ધણીની એ ધણી!

વદની વાન તહીં શી વાંકની? ૧૨

અરે! આ તો મારી કમંકથા પડતી મૂકી પોતાને કામે
લાગી! અથવા ડીક જ કહ્યું છે, કે

[માલિની.]

સરવ પરની પીડા તારી એ શીર્ગી પેખે;

અરજ હું દૂખિયાની કેમકે લે ન લેખ,

અધર જ્યમ મદાંધા કો પીએ, તેમ હાવાં

મચી પડી મધુરું એ રાયજનંમુ જ પીવા. ૧૩

*લલે, એમ છે, તોયે એની બોલી મારી બહાલીના જેવી
મીઠી છે, તેથી એને મારા કોપનો સ્વાદ અખાડવો ઘટતો
નથી. જોડ આ જાડીમાં [કંઈક આગળ વધી ધન માંડી]
ઓહો! જમણી કોરે જાંઝરનો જણકો સંભળાય છે. બહાલીનાં
જ પગલાંની એ વધામણી હોવી જોઈએ, જઈ પહોંચું ત્યાં.
[આમ લેમ જોઈ] અરે અરે!

[અનુષ્ટુપ.]

ધનધોર દિશા દેખી જવા માન સરોવરે

અધીરા રાજહંસોનો સ્વર, જાંઝરનો ન એ. ૧૪

*હશે. એ જગાશયમાંથી ઊડી જાય, તે પહેલાં એમની
પાસેથી પ્રિયાની બાળ મેળવી લેઉં. [પાસે જઈ મુખ્ય હંસ પ્રતિ]
અહો જગચર પક્ષીઓના રાજ !

[વસંતતિલકા.]

ઊભો રહે પલક, પંથ પછી તું જાગે;

ભાયું મુખેથી મુંઝ, એ બિસ પૂંદ લેજે.

દે બાળવ્હાણીની વ્યથા હરી લે ઊંડેરી.

છે સ્વાર્થથી અધિક આરત આર્તકેરી. ૧૫

એ બોલતો નથી, પણ ઊંચું મ્હો કરી જુએ છે; તેથી
શું એમ કહેવા માગે છે, કે માનસરોવર જવાના સ્વચાટમાં
મારા જોવામાં આવી નથી? હીક જ તો. પણ અત્યા!
આ સરોવરના

[માલ્યભારિણી.]

તટના પટમાં અટનીં જો એ

હયિના દિવ્ય ન દીઠી હંસ! હોયે,

મદ્યથી મલપંતી તો તું તેની
હરી લાગ્યો ગનિ ક્યાંથી? ચોરા! રહે ની. ૧૬

માટે

[અનુપ્રહસ.]

ઈંદ્રે દયિના મારી; ચોરી છે ચારુ ચાલ તે.
ઝઘાતાં માલ, મુઠો એ આરોપી આપવો પડે. ૧૭

[ચોટથી હસતો] હાહા !

ભાગ્યો ભાગ્યો ચોરને દંડનાર
રાગ્ન જાણી આવરો ભામટો એ ?

[આગળ વધી] કોણુ આ સન્નેડે રહેનાર? ચક્રવાક ?
પૂછું એને.

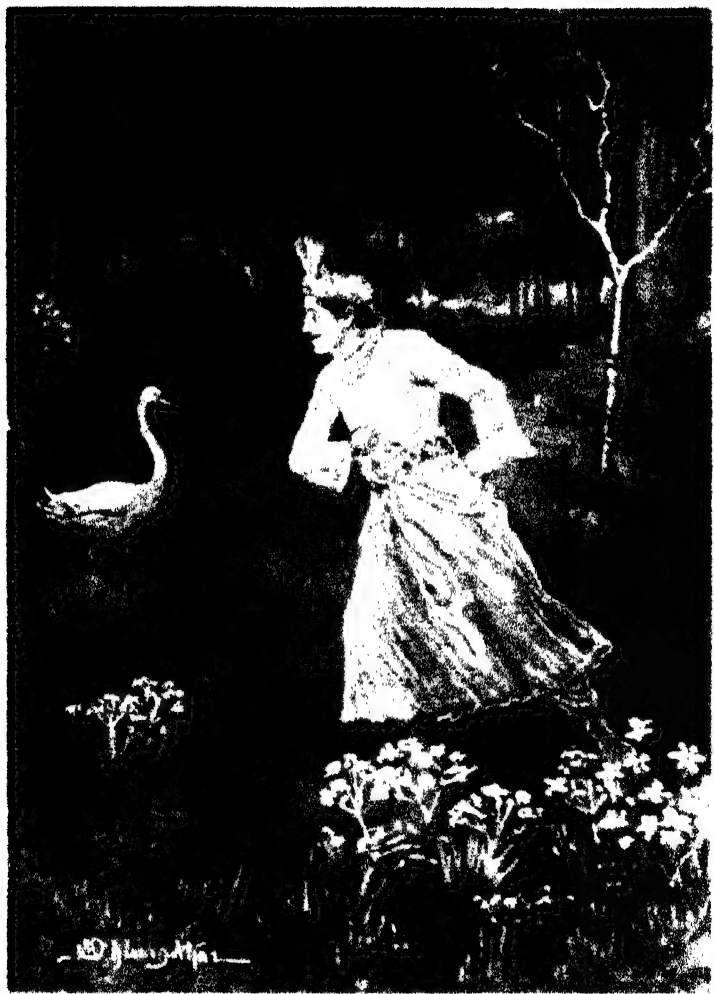
[અનુપ્રહસ.]

ચક્ર શી પૂંઠવાળીથી નિખૂટો, ચક્રવાક હે,
ચિંતાચક્રે ચડેલોર આ ચક્રવર્તી પુછે તને, ૧૮

૧. આ બે લીટી પ્રહર્ષણી છંદનાં બે ચરણમાં ગોઠવાય છે.

૨. ડકાર જકારની એકતાથી 'ચળેલો' એટલે 'ગાંડો' એવો અર્થ
પણ નીકળે.

राजा नहीं दे दिया भारी भारी के बाद बाद ने.

*શું ?

કો ? કો કો કો ?

એમ પૂછે છે ? અરે તેં મને ન ઓળખ્યો ?—

[અનુબંધ.]

આજ સૂર્ય અને દાદા ચંદ્ર જેના પ્રસિદ્ધ છે,
જે વળી ઉર્વશીએ તે ઉર્વાએ વરો લીધે છે. ૧૯

કેમ ? એણે મ્હો ખીડી દીધું ? જરા ખખડાવું ત્યારે.

[હસિણી.]

કમળદળના ઓડે મીઠી ન જોઈ સરોવરે
નિકટ ચક્રવી છોટે ટેવી અધીર ઉરે જૂરે,
અલગ પડતાં નેહે નેહે તું એમ કરી મરે;
વિધુરજન શું મ્હો એ માંડે ન આમ; અલ્યા શું એ? ૨૦

૧. 'કો કો કો કો' એ ચક્રવાકની સ્વાભાવિક બોલી છે, જેને શીષ્ય એને કોઈક પણ કહે છે. ચાર એકાક્ષર શબ્દથી શ્રી હંદ બને છે. તેના અર્થ નીચે પ્રમાણે:—એ કોણ છે ? આ કોને કોઈ તે કહે.

અક્ષોસ! મારું હૃદય જ પૂણે છે એ; ખીજું શું?
ચાલ, રામ, ખીજે જાઉં. [ડગલું લરી એકાએક ઊભો રહી]
સામુર, સામુર.

[અનુષ્ટુભ.]

હંતહંશે ગગણુનું વામાવહન, તે મને
સ્મરાવી અખજ રોકે આ ભયું ભ્રમરના સ્વને^૧. ૨૧

લાવ, ત્યારે, આ કમળમાં લીન મધુપને પણ અરજ કરી
લેઉં, જોયી અહીંથી ગયા પછી મનમાં વસવસો ન રહે.

[માલિની.]

મધુપ! મધુરનેની ક્યાં ગઈ એ? કહે ની.
નથી થઈ અથવા તો તુજને જાંખો એની.
મુખનો સુમુખોના જે હોય તે વાસ સેવી,
તવ થવી લવલેશે પંકજે પ્રીતિ કેવી? ૨૨

હવે ખીજે જાઉં. [કંટલાંક ડગલાં જઈ] હાં, પેલો નીપ
વૃક્ષના ડાળે સૂડ ભેરવી હાથણી સાથે હાથી ઊભો. એ મને

૧. પૂર્વાર્ધમાં અનુનાસિકના થોડે ગળામાંના ગણગણાટનું
સૂચન છે. ઉત્તરાર્ધમાં ઠડોર જેવાક્ષરથી એકદમ લક્ષ એવાનું અને
લક્ષરની વૃત્તિથી ભરપૂરપડું પણ વર્ણુચિત્રદ્વારા સૂચવ્યું છે.

પ્રિયાની બાળ આપે ખરો. [ધારીને જોઈ] સમુર, જિતાવળ
કરવા જેવું નથી. એ

[ગાથા.]

*અવતી સુરસ સુરા સમ નવપદ્મવર્ણી ડાળી વેલતણી
આરોગે છે મુખમાં મુકેડો માનીનો હાથણીની^૧. ૨૩

[ઘોડીવાર રહી] હાં, ખાઈ રહ્યા. હવે પૃથ્વું. અહો મદ
ગંગના ગદગરાજ !

[ગાથા.]

ગુંથી જૂંઘંથી જેની વેણી, તે નિત્યધાવના મીઠી
તવ કર સરિખી ઝેરુની દૂર દૂરે સુંદરી દોડી^૨? ૨૪

[ખુશ થતો] અહા! આ તારા બર્યા મીઠા સ્વરથી
પ્રિયાની પ્રાપ્તિની આશા આપી તું મને કેવો ધીરજ આપે
છે! એ કારણથી, અને વળી તારા ખારામાં સમાનતા છે
તેથી, તારા પર મારો પ્રેમ દબે છે.

૧. આરંભની વર્ણસમાઈ સરસર દ્રાવના પડવોપાડવાને યોગ્ય છે.

૨. અક્ષરની ગુંથણી કૂલની ગુંથણીનું બાન કરાવે એવી રાખી છે.

[શાર્દૂલવિહીડિત.]

તું રાજ ગજરાજનો, અવનિમાં હું ભૂપનો ભૂપ છું;
 તું દૈ દાન કિદાર અર્થો નરપે, તર્પુ છું તેવો જ હું.
 યુધે હસિનીમાં તું, હરવર્ષોમાં અંતઃપુરે લુપ્ત છું;
 તું હું તુલ્યઃ—અરે વ્યથા વિરહની હું શી ન વેડીશ તું. ૨૫

*સદા સુખી રહે તું! [પડખે નજર નાંખી] અરે હા !
 પેસો પવન જણાય, તે તો સુરભિકંદર. એ બહુ રમણીય હોઈ
 આસરાઓને પ્રિય છે. ઉર્વશી એના ફેરાવમાં તો ન હોય ?
 [જતાં જતાં] ક્યાં કર્મની વાત ? વાદળમાં વીજળી પણ કમ-
 કતી બંધ પડી ! ગમે તેમ હોય, પણ આ ગિરિરાજને પૂછ્યા
 વિના તો ન જ જવાય. [સામે ભ્રમો રહી] અરે ઓ જંગી
 કરાડોવાળા ગિરિરાજ !

[કૃતવિધંબિત.]

કટિનટે તવ કાનન દિવ્ય છે.
 ભુવન ભૂપ મનોજનું બન્ધ્ય જે.
 તહીં વડા કુચભાર્યો કોઈ તં
 લયો લચી જીવતીજતો જોઈ કે?

કેમ બોલતો નથી ? છેતું બહુ છે, તેથી એનાથી સંભળાતું નહિ હોય. હશે, પાસે જઈ ફરી પૂછું. [આમળ વધી]

[ગાથા.]

*ભૂ પરના ભૂધરના ભૂપતિ હે ! બમની બબ્બ વન માંડી
સર્વે અંગે સુંદર રામા મેં બોઈ તેં જોઈ ? ૨૭

[હાન માંડી હર્ષ સાથે] વાહ ! તું પણ અક્ષરે અક્ષર મારા જ બોલમાં 'જોઈ' કહે છે ! તો હવે સાંભળ બીજો પ્રશ્ન.

[અનુષ્ટુભ.]

એ મારી માનિતી ક્યાં છે ?—

[એના એ શબ્દો પડવામાં સાંભળી] અરેરે ! આ તો ટુંગરની બંબોલમાંથી મારા જ બોલનો પડ્યો સંભળાય છે ! [છેક નંખાઈ જઈ] એ રે ! પગ પાકા ગૂમડા જેવા થઈ ગયા છે. થોડી વાર આ પહાડી નદીના તીરે બેસું અને પાણી ઉપર થઈને પવનની લહેરો આવે છે તે સેવું, એટલે થાક ઊતરી જશે. [બેસીને] નવું પાણી આવ્યું છે ને

વહેણ ડોળાયું છે, તે છતાં એ આ નદીને જોઈ મારું મન રીઝે છે.

[શિખરિણી.]

*તરંગો જૂથા છે; કટિની રસના, કાં ખગ, રસે;
પ્રકોપે વીખાતું પટ જ પથરાતું ફોણ દોસે;
અરે આ તો વાંકે કંઈકે મમ વંકાનો અતિશે,
નદીરૂપે ચંડી અપટ પતરાઈ ગઈ હશે^૧. ૨૮
ત્યારે આ મારી વહાલીને હું વીનવું. [હાથ જોડી] પ્રિયે, પ્રિયે,

[દ્વિતવિવંખિત.]

વચનથી, મનથી, ત્વમ કર્મથી
રહું રટી, લટી, રીઝવવા મથી.
તદપિ દોષ જુએ મુજ શો રંગે
પરહરી તુજ દાસ જ ગય ને ? ૨૯

[વિચારી જોઈ] ના ના, આ તો સાચે સાચી નદી
જ છે. કિર્વશી કોઈ કાળે પુરવાને છાંડીને સમુદ્રને સેવે

૧. સાદૃશ્ય, તુલ્યકોટિક સંશય, અધ્યારોપ અને નિશ્ચય રાખના
મનનું રૂપાંતર જણાવે છે.

નહિ. ખેર, હવે પાછો, જ્યાં તે સુદર્શના અદર્શન પામી,
ત્યાં એકવાર જાઉં. એ તો

જે નિરાશ ન થઈ મર્યો રહે,
તે જ ઇષ્ટ સુખની ધડી જુએ?

[પાછો વળી રાતું કદંબ છટેથી જોઈ] હાં, હવે તો તેના
માર્ગનો પત્તો લાગ્યો જ.

[ગાથા.]

રાતું કદંબ એ તો, આછા રેસાનું જેનું અદર્શપડયું
વર્ષાસૂર્યક સુદૃઢ્યું એણે અંખોડલે ફૂલફું.

૩૦

એના પડખે કાળિયાર છે. વાહ રે વાહ !

[અનુષ્ટુપ.]

કાળિયાર ડોભો એ, તે વનશોભા વિલોકતે

વનદેવીનણે માનું ક્યો મૂર્ત કટાક્ષ છે !

૩૧

એને હું વ્હાલીની ભાળ આપવા વીનવું. અરે કેમ એ,
મારી અવગણના કરતો હોય, તેમ મ્હો ફરવે છે ?
હાં, હાં,

૧. આ બે ક્ષીટી રથોદ્ધતાના બે ચરણમાં આપે, આપ ગોઠવાય છે.

[ગાથા.]

મૃગલી આવતી વચમાં અચકી પય મૃગલિયું પીવા વળગ્યે;
 મૃગ ડોક વાંકી વાળી આ એને જોય એકટશે. ૩૨
 [અધીરાઈથી] અરે જો હરણના ટોળાના સરદાર !

[મંત્રુભાષિણી.]

વનિતા વિલોકી કહીં એ વને ધને ?
 તું કહી શકીશ લહીં આ જ લક્ષણે :
 તવ વ્હાણીડી મૃગલી શાં વિશાળ ને
 અતિ એહનાં નયનિયાં રસાળ છેર. ૩૩

ફટ રે જૂડા ! મારું કહેવું કાન તજે કાઢી નાંખ્યું ને ચાસ્યો
 હરિણી બણી ! એમ જ હોય. અવદશા અપમાન ખમવાને જ છે.

૧. નરના મુકાબલામાં માદાનું નાનુકપણું 'મૃગ' 'મૃગલી'ના પ્રયોગથી અને બચ્ચાનું પ્રિયપણું 'મૃગલિયું'ના પ્રયોગથી દર્શાવ્યું છે. દ્વય પીવા બચ્ચું માયું મારે છે તે પૂર્વાર્ધના જગણથી અને મૃગ વાંકી ડોક કરી જુએ છે તે ઉત્તરાર્ધના જગણથી નિરૂપિત છે.
૨. 'રસાળ' વિશેષણે ઉપલક્ષિત નયનગત કામળપણું 'નયનિયાં'ના પ્રયોગથી બતાવ્યું છે.

સત્તા: મળિં વેા મનાવડ છે : લેર, લેર

આલ, રામ. [આગળ જતાં કંઈક ચળકતું જોઈ] અહો !
પેલું પત્થરના ચીરામાં શું દેખાય છે ?

[શિખરિણી.]

ઝગે, તેથી કિંહે હન ન ગજનો માંસલવ એ;
પડે વૃદ્ધિ, તેથી કણ અનલકેરો ય નવ એ;
હલાં, આ તો જાસૂ સમ અરુણ મોંઘો મણિ જ છે,
લઈ લેવા જોને નિજ કર વધારે રવિ શકે ! ૩૪

શા મનોહર છે ! લેડું, લેડું. અથવા

[હંદ્રવન્ત્ર.]

આ અર્પવો જોઈતો વેણી માંહી
મંદારની ખેંચ્યો મોહદાયી,
તે તો પ્રિયા દુર્ભિજ છે જ હાવે;
હાં એ કરું દ્વિપિત આંસુડાંએ ? ૩૫

[પડદા પાછળથી] લેઈ લે, વત્સ, લેઈ લે એ.

[ગાથા.]

પરમેશ્વરીના પગનો જાવક ઝમોં જમોં જોહ જોપજોલો,
સંગમનીય મણિ જ એ; વ્જાલાંને મેળવે જોહો. ૩૬

[*રાજા કાન દેઈ] અરે કોણ મને આ ચેતાવે છે ?

[પડદા તરફ જઈ] અહો ! ગજવર્મધારી શંકર ભગવાન પોતે જ છે. મહારાજ ! મોટો અનુગ્રહ કર્યો, કે આપે મને ચેતાવ્યો. [મણિ લેઈને] અહો સંગમનીય !

[વંશસ્થવિશ્વ.]

મહેશ જેવો શર્માને શિરે ધરે

તને હું તેવો ધરું શીશ આદરે,

મૃગેન્દ્ર જેવી ઠટિવાળોં ને ફરી

તું મેળવે દુર્ભિન્ન દિવ્ય મુંદરી.

૩૭

[આગળ જતાં એક વેણ જઈ] અહા, આ વેણને એક પણ ફૂલ નથી, તોપણ મને એ પ્રિય લાગે છે; એ શું ? હાંહાં, એમાં મારું મન રમે એ યોગ્ય જ છે.

[શાદૃશવિક્રીડિત.]

દીશી આ જળભીનીં, શું અપર એ ધાવાયલો આંસુએ ?

ફૂલી ધૂલ ગયે સૂની શી, આડવી આબૂપણોએ શું એ ?

વામ્હે ભૂંગની ગુંજ શાંત દીસતી, ચિંતાર્યો શું મીન એ ?
જાંખી પાંખી શી નેઈ વેઈ મુજને ચંડી લદું ખિત્ર એ^૧. ૩૮

વીણી ને ચંડી મારી પ્રિયાની જ મૂર્તિ છે આ. તેથી એને ભેટવાની મને કિલ્લટ થઈ આવે છે.

[રાજ આલિંગન દે છે. તે જ ક્ષણે વેણ બદલાઈ ઉર્વશી બની જાય છે.]

[રાજા મીથિલાં નેત્રે સ્પર્શસુખ અનુભવતો] અપાહા, કેવી ટાટક વળે છે ! મારું શરીર જાણે ઉર્વશીનાં જ ગાવનો સ્પર્શ અનુભવે છે, પણ મારું અવિશ્વાસિયું મન માનવા ના પાડે છે. શાથી જે

[વંશસ્થવિત્ત.]

પ્રિયા વિશે પૂર્વ કરું વિતર્ક જે,
ખચીન ખોટા નીવડે ક્ષણે ખીન્ને;
ન તો કૈંધાદું સહસા હું લોચનો.
સજ્જું બજ્જું આમ જ સ્પર્શ એહનો.

૩૯

૧. ઉક્તા ચરણની કઠોરતા તર્જન વગ્ગનમાં રહેલી કઠોરતાના પ્રતિધ્વનિરૂપ છે.

[રહેતે રહેતે આંખો જીવાડી] ઓહો આ તો સાચે જ પ્રિયતમા છે !

[ઉર્વિં આંસુ લછતી] જય જય, મહારાજ.

[રાજા] અહા

[અનુપદ્મ.]

ધૂખી નિમિરમાં તન્ની ! વિઝેગે ઘડી ધન્ય, કે

ધૂખી જોખે લહે શુદ્ધિ, પામિયો તેમ હું તને ! ૪૦

[ઉર્વિં] મહારાજની દશા હું બીતર સમાયલે સ્વરૂપે જોતી હતી.

[રાજા] 'બીતર સમાયલે સ્વરૂપે' એટલે ? હું કહેવું સમજ્યો નહિ.

[ઉર્વિં] કહું છું. પણ પ્રથમ મહારાજ મને રીઝ ધરી માફ કરશે.

મેં મેઘે અંધ બની મહારાજના ભુંડા હાલ કર્યો !

[રાજા] મુંઝરી ! માત્ર તારા દર્શનથી મારાં ઇન્દ્રિયો અંતઃકરણ

અને અંતરાત્મા સૌ રીઝ્યાં છે. પણ કહે ને, કહે ને, કે

આટલો બધો વખત મારાથી વિખૂટી પડી કયે સ્વરૂપે તું

રહી હતી, કે હું જોગખી એ ન શક્યો ?

*[ઉર્વિં] સાંભળો, મહારાજ. પૂર્વે કુમાર ભગવાન જન્યુનું

કુમારવ્રત ધારણ કરી ગંધમાદન વનના આ પવિત્ર ભાગમાં

આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તેમણે મર્યાદા બાંધી હતી.

[રાજા] શી ?

[*ઉર્વશી] કે 'આ ભાગમાં જે સ્ત્રી પગ મૂકશે, તે બદલાઈને વેણ બની જશે; ને તે માછના પગના અળતાના બનેલા સંગમનીય મણિ વિના એ સ્થિતિમાંથી છૂટવા પામશે નહિ.' એ દૈવી મર્યાદા વીસરી જઈ આ કુમાર-વનમાં પેડી, તેવી જ હું તો બદલાઈને વાસંતી વેણ બની ગઈ.

[રાજા] બરાબર, બરાબર. બાકી તો

[ગાથા.]

રતિરમઝટના શ્રમમાં નયન ઢળી જતાં જ સોડમાં ય લહે
સો ગાઉ દૂર મુજને, તે તું શે દીર્ઘ વિરહ^૧ સહે ? ૪૧

પ્રિયે ! તું જે ફરી મેળાપનું નિમિત્ત કહ્યું, તે આ મણિ.

[બતાવે છે.] એનો ચમત્કાર સાચો, અમે જાતે જોયો.

[*ઉર્વશી] મહારાજે આત્મિંગન દીધું ને હું હતી તેવી થઈતે
આના પ્રતાપે. [મણિ લેઈ માથે ચઢાવે છે.]

૧. વિરહ દીર્ઘ લાગવો તે ચાર દીર્ઘ અક્ષરની હારના છેડે 'દીર્ઘ' ના આધક્ષરની ભેડાક્ષરથી વિશિષ્ટ બનતી દીર્ઘતાથી જણાવેલ છે અને તે અધ્યાનક એકદમ મટવો તે પછીના પાંચ લઘુથી.

[રાજા] એક ક્ષણભર, સુંદરી, એ મણિ માથે ધરી રાખ.

[ગાથા.]

નિતવટ પરના મણિના કુંકુમવરણા પ્રદારથી હવાયું
મુખ તવ નવરવિદિરણે ચરણા કમળથી લહું સવાયું. ૪૨

[ઉર્વશ] મણિ પાછો સમર્પની] મારા મધુર વચનના નાથ !
આપણે હવે પાછાં વળિયે. પ્રતિજ્ઞાન છોડયે આપણને બહુ
દાગ થયો છે. હું પ્રજ્ઞની આંખમાં આવીશ.

[રાજા] જેવી દિવ્ય વ્હાલીની આજ્ઞા.

[ઉર્વશ] મહારાજ શી રીતે પધારવા માગો છો ?

[રાજા] અહો ગજગામિની !

[મંત્રુસાધિણી.]

અપમાનો આરુ દરકે ધમ્મ અને
પટ્ટો પંચરંગો સુરચાપની બને;
વિધ જો નવીન, ધનના વિમાનમાં
નિજ રાજધાનીજ સિધાવિયે હવાં. ૪૩

[બંને મેધના વિમાનમાં સિધાવે છે.]

અંક પ.

વિષ્કંભક.

[*માણુ પ્રવેશ કરી] સરવના રૂઝ ભાગ્યે પ્રિયમિત્ર ધણે વર્ષે
પ્રતિજ્ઞાન પાછા આપ્યા. એઓ દેવી ઉર્વશીના સમાગમમાં
કંઈ કંઈ દેવતાઈ વનમાં વિહાર કરી આવી હવે રાજવટથી
રાજ કરે છે. પ્રગ્ન પણ તેમનાથી ખુશ ખુશ છે.
એમને એક ચંતાન વિના કશી વાતની ઊણમ નથી.
એઓ આજે પુણ્ય પર્વ હોવાથી ગંગાયમુનાના સંગ-
મમાં સ્નાન કરવા પધાર્યા છે. ઓહો, એ રાણીઓ સાથે
નહાઈ કરી તંબુએ પધારે છે. હવે એઓ ફૂલના હારતોરા
કેસર ચંદન વગેરે ધારણુ કરશે. તો પહોંચ્યું પરસાદી લેવા.
બહેલો તે બહેલો.

[રાજના તેણુ લણી જવા માંડે છે.]

[*પડદા પાછળ] ગજળ્ય ધ્યો ! મહારાજના શેણુગારની મણિ
કારા મુંડાનો શકરો બાજ ઝાંટી જ્યો ! એ હું હોનાના
ઠામન્હાં મૂચી લઈ જતો 'તો ને મુએ માંડનું બટકું સે
કરી ઝડપ મારી !

[*માણુ૦ સાંભળી] ભૂંડું થયું ! એ તો મિત્રનો પ્રાણથી
જહાલો સંગમનીય. એ બેઠા હતા ત્યાંથી જીડી અધૂરા
શણગારે આ આવતા હશે, તે એના માટે જ. મળું
એમને. [નય છે.]

[પરિજન સાથે રાત્ર અને માણુવડ પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા] અરે

[અનુષ્ટુભ.]

ક્યાં છે એ મોત માગતો સીયાણો ચોર ? જોહણે
સહ મોર કરી ચોરી મંદિરે જ મહીપને ! ૧

[કિરાતી] પેણે મુંડામ્હાં હોનાની હેરે મણી લઈ ચક્ર ચક્ર
આલમ્હાં લમે સે ને રમયાનાં કુંડારાં કુંડારાં કરે સે એ.

[રાજા] દીડો, દીડો.

[ઉપનતિ]

સુવર્ણસૂત્રે મણિ ચાંચ માંહે
મહી, લઈ ચક્ર વેગમાં એ

ઊડન, અંગારક થું અનેરું

દોરે ફૂંકું વર્તુલ તેજકેરું.

૨

થું કરવું હવે ? જવા દેવો કે દંડ દેવો ?

[માણુ૦] ચોરને દંડ દેવો. એ તો એ જ. એના ઉપર દયા કેવી ?

[રાજા] ખરું કહ્યું. લાવો રે મારું ધનુષ.

[યવની] આ લાઈ, મહારાજ. [ધનુષ લેવા દોડે છે.]

[રાજા] મિત્ર, પડી તો ગયો, દેખાતો નથી.

[માણુ૦] આમ આમ દક્ષિણમાં દેખાય એ મડકાલ માંસનો ખાનાર શિક્ષાપાત્ર ગીવડો.

[રાજા દક્ષિણ તરફ ફરી] હા, દોડો હવે.

[અનુષ્ટુભ.]

કિરણે ફરી મોટેરા મણિરૂપે દિશામુખે

અશોકગુચ્છનું છોયું ગીધ એ સુકવે શકે!

૩

[યવની પ્રવેશ કરી] આ કામઠું, મહારાજ.

[રાજા] હવે શા કામનું ? એ કાચા માંસનો ખાનાર ક્યાં
એ બાણુની ચોટની બહાર નીકળી ગયો છે, જેથી કરીને

[ગાથા.]

રાજે રેણે અણિણો મંગળ કાળા ધન નિકટે જેવો,
મણિ એ ખગતા મુખમાં એપે આથે અહા એવો. ૪

[કંચુકીના સામું લેઈ] આર્ય લાનવ્ય ! મારા નામથી
કોટવાળને કહો, કે સાંગ પડતાં રહેલાણુના જાડ પર જઈને
જેસે, ત્યાં એ ચોરટા પક્ષીને પગેઈ કાઢી પકડે.

[કંચુક] જેવી મહારાજની આજ્ઞા. [વચ છે.]

[માણુક] આપ હવે બિરાજો. એ જઈ જઈને મણિ ચોરી
આપના શાસનમાંથી ક્યાં છટકી જવાનો છે ?

[રાજા જેસે છે, એટલે માણુવક પણ જેસે છે.]

[રાજા] મિત્ર !

[ગાથા.]

હું એ મંગમનીયે પામ્યો સંગમ પ્રિયાતણો કરીને;
તેણે કરીને મણિ એ મુજને પ્રિય છે, ન મણિ કરીને. ૫

એથી જ હું આટલો અધીરો બન્યો છું.

[ભાણુ] મારું અગાળ્યું નથી. આપે મને એ મણિની હકીકત
પૂર્વે કહી હતી.

[એટલામાં મણિ અને તીર લેઈ કુંચુડી પ્રવેશ કરે છે.]

[કુંચુડ] જય જય, મહારાજ.

[હપબતિ.]

એ વધ્ય આ બાળમિત્રે જ આપે
દગાઈ પૃથ્વીપતિના પ્રતાપે
સગ્ન ગુન્દાની ભરૂંપૂરૂં પામી
મુઝો પડી બૂ પર રત્ન વામી. ૬

[સર્વે વિસ્મય પામે છે.]

[કુંચુડ] આ મણિ. ગંગાજળે ધોયો છે એ.

[રાજા] એને ધૂપશુદ્ધ કરી, જા કિરાતી, દાબડામાં મૂકાવ.

[કિરાતી] આ જઈ મહારાજ. [મણિ લેઈને જાય છે.]

[રાજા] આર્ય જ્ઞાતવ્ય ! જણાય છે એ બાણુ કોનું છે તે ?

[કંચુ૦] નામના અક્ષરો તો છે, પણ મારી આંખે બેસતા નથી.

[રાજા] લાવો ત્યારે એ મારી પાસે. હું જોઉં.

[કંચુકી તેમ કરે છે રાજા મનમાં વાંચે છે, તો પોતાને પુત્રવાન બુદ્ધે છે.]

[કંચુ૦] હું રજા લેઉં છું, મારે કામે જવા. [જાય છે.]

[માણુ૦] મિત્ર, તમે કંઈ વિચારમાં પડ્યા છો, એવું શું છે ?

[*રાજા] સાંભળ મારનારનું નામ. [વાંચે છે.] ‘ ઉર્વશી-
અંકના આયુનું.’

[માણુ૦ રાજ રાજ થતો] અહોભાગ્ય, મહારાજ ! કુંવરે કુળ અજવાળ્યું.

[રાજા] મિત્ર ! કુંવરનો જન્મ જ કેવો ? દૈવી ઋતુદર્શન સિવાય હું ઉર્વશીથી અળગો થયો નથી ને મેં ગર્ભ જેવું પણ કંઈ જોયું નથી. માત્ર તે ઋતુદર્શનના સમયમાં

[ગાથા.]

સામગ્રી પડી’તી કુચની દીડડી; ને આંખડી જતી’તી ઢળી;
લવલીદગ થી મુખની પીળચટ્ટી બની’તી કાંતિ વળી. ૭

[માણુ] દૈવી સ્ત્રીઓમાં બધા એ માનુષી સ્ત્રીઓના ધરમ આપ જોવા માગો માં. એઓ તો દેવનાઈ શક્તિથી બધું થાયું છાનું રાખી શકે.

[રાજા] તું કહે છે તે ખરું. પણ પુત્રનો જન્મ એને શા માટે છાનો રાખવો પડે ?

[માણુ] દેવતાઓનાં હાંક્યાં માણુએ શે ઊઘાડ્યાં જાય ?

[કિંચુ] પ્રવેશ કરી જય જય, મહારાજ. મહર્ષિ અવનતા આશ્રમથી કુમારને લેઈ તાપસી આવેલ છે, તે મહારાજને મળવા ઇચ્છે છે.

[રાજા] બેઠને વગરવિલંબે અંદર તેડી લાવો.

[કિંચુ] આજ્ઞા, મહારાજ. [જઈ, જેના હાથમાં ધનુષ છે એવા કુમારને અને તાપસીને લેઈ પાછો પ્રવેશ કરતાં] પધારો, માણુ. [આગળ વધે છે.]

[માણુ] નજર માંડી કહો ન કહો, પણ પેલા બાળને વીધી નાંખનાર અર્ધનારાય ઉપર જેનું નામ છે, તે પ્રતાપી રાજકુમાર આ હોવો જોઈએ. એ આપને બહુ મળતો આવે છે.

[રાજા] એમ હોય. એને

[વસંતતિલકા.]

જેતાં દરે હૃદય; લોચનિયાં ભીંજાયે;
 વાત્સલ્ય ભાવ હરમાં વર્ણી ઊભરાયે;
 ને ધૈર્ય ખોઈ ભયડી ભુજ્જુગ્મ માંહે
 આસિંગવાજ મુજ ચંચળ અંગ ચ્હાયે. ૮

[કંચુક કુમાર અને તાપસીને] આમ ઊભો.

[કુમાર ને તાપસી બતાવ્યા પ્રમાણે ઊભે છે.]

[રાજા] નમો નમઃ, ભગવતી !

[*તાપસી] મહારાજ ! તમારી વંશવાડી વધો ! [સ્વગત]
 અહો ! આ આયુનો ઔરસ સંબંધ તો રાજર્ષિ નાણી
 ગયા જણાય છે ! કહેવું એ નથી પડ્યું ! [પ્રગટ] બેટા,
 આ તારા પિતાજીને હાથ જોડી પગે લાગ.

[આયુ બાણ સાથે પ્રણામ કરે છે.]

[રાજા] વત્સ ! ચિરં જીવ !

[આયુ સ્વગત] અહો !

[ગાથા.]

એહ પિતા ને સુત હું લહતાં ઊંભરાય ભાવ જો આવો,
 તો અંકે ઊંછ્યાનો નેહ વડોલ શું હશે કવો ? ૯

[રાજા] ભગવતી ! કેમ પધારવું થયું ?

[તાપસી] સાંભળો, મહારાજ. આ ચિરંજીવી આયુ જોવો જનમ્યો, તેવો કોઈ કારણ સર ઉર્વશીએ મને સોંપ્યો હતો. એના ક્ષત્રિય કુમારને યોગ્ય જનકર્મ આદિ સૌ સંસ્કાર વ્યવન ભગવાને કર્યા છે. એ વિદ્યા બહુ જિતયો છે, ને ધનુર્વેદ પણ શીખ્યો છે.

[રાજા] મોટી ઓથ મળી ને કૃતાર્થ થયો !

[તાપસી] એ આજે ઋષિના આગકો સાથે કૃષ્ણ અને સમિધ લેવા ગયો હતો. ત્યાં એનું આશ્રમ વિરુદ્ધ આવરણ જોવામાં આવ્યું.

[માણુ] એણે એવું શું કર્યું તે ?

[તાપસી] કહે છે કે માંસનો ભોયો લેઈ એક ગીધ જાડની ટોચે બેસતું હતું, તેને એણે તીર માર્યું !

[માણુ રાજાને આંખનો અણસારો કરે છે.]

[રાજા] પછી ?

[*તાપસી] એ વાતની ખતર પડતાં વ્યવન ભગવાને મને આજ્ઞા કરી, કે આવી આવવો આ જોણે સોંપ્યો હોય તેને. આથી હું ઉર્વશીને મળવા આવી છું.

[રાજા] ત્યારે ભગવતી આસને બેસો;
[તાપસી] વાહં, આ બેઠી. [પરિજને આણીને મૂકતા આસને
બેસે છે.]

[રાજા] અને, આર્ય લાતવ્ય, તમે ઉર્વશીને ખોલાવી લાવો.
[કૃષ્ણ] આમા, મહારાજ. [નય છે.]

[રાજા] આવ, વત્સ !

[ગાથા.]

રોમે રોમ મનોરમ રમી રહી જે ભીંજવે રસે તનને,
તે સ્પર્શે રસ બહવી ઠાર શશી જેમ શશિમણિને. ૧૦
[તાપસી] વડીલના કોડ પૂરો, બાપ.

[આયુ રાજા પાસે નય છે.]

[રાજા કુમારને બેઠી પાટલી પર બેસાડી] વત્સ ! બ્હીશ નહિ,
આ તારા પિતાના પ્રિયમિત્ર છે, એ માણુવક મહારાજને
નમસ્કાર કર.

[માણુ] બ્હીશે કેમ ? આશ્રમમાં માકડાં કંઈ નહિ
જેમાં હોય ?

[આયુ એકમાં હસતો] નાત ! નમસ્કાર.

[માણુ] વચ્ચ કવચાનમવતુ !

[એવે કંચુ અને ઉર્વશી પ્રવેશ કરે છે.]

[કંચુ૦] પધારિયે, દેવી.

[ઉર્વ૦ કુમારને જોઈ] સિંહાસન પાસે પાટલી ઉપર આ કોણુ બેઠું હશે ? એના હાથમાં ધનુષ છે ને માથે કાક-પક્ષ છે, જે મહારાજ સ્વહસ્તે ઠીક કરે છે. અરે આ તો મારો લાડકો આયુ. જોડે સત્યવતી છે તે જ કહી આપે છે એ મોટા થયો !

[રાજા ઉર્વને આવતી જોઈ] વત્સ !

[અનુબદ્ધ.]

આ આવે જનની નેન ભરી નિરખતી તને,
છેડો જેનો ભીંજ્યો છૂટ્યે પાન્હો પયનણો સ્તને.

૧૧

(તાપસી] આયુ, તારી માતાને વિનય કર.

[આયુ વીનયભેર ઉર્વના સામે જાય છે.]

[ઉર્વ૦] નમસ્કાર ભગવતીને.

[તાપસી] વત્સા, ધણીની માનીતી હજે.

[આયુ] માડી, નમસ્કાર કરું છું.

[ઉર્વિં આયુતું મુખ જાણું કરી તેને જાતી સરસો ચાંપી] વત્સ,
પિતાનું હૃદય ઠારનાર હજો. [રાજા પાસે જતી] જય
જય, મહારાજ.

[રાજા] પધારિયે પુત્રવતી ! અહીં ખિરાજિયે.

[ઉર્વિં] ખિરાજો ભગવતી.

[સર્વે ઘટે તેમ બેસે છે.]

[*તાપસી] વત્સા ! આ કુમાર આયુ. એ વિદ્યા ભણી રહ્યો
છે તે કવચ ટોપ પહેરતો થયો છે. તેં મને થાપણુ સોંપી
હતી, તે હું નને બતાવ સમક્ષ પાછી સમર્પું છું. હવે હું
જાઉં, તું મને રજા આપે તો. આશ્રમધર્મમાં અંતરાય
થાય છે.

[*ઉર્વિં] અહા ઘણું ઘણું વર્ષે મળ્યાં છો, તેથી ભગવતીની
ઝાંખીથી મન ધરાતું નથી. પણ તપમાં અંતરાય થાય તે
ઠીક નહિ. માટે સિદ્ધાવિયે ભગવતી. વળી કોઈ વાર
દર્શન દેશો.

[રાજા] ભગવતી સ્વયં ભગવાનને મારા નમસ્કાર નિવેદન
કરશો.

[તાપસી] બહુ સારું.

[આયુ] માથું સત્યવતી ! તમે પાછાં જાઓ છો, તો મને આશ્રમમાં લેતાં જાઓ ને.

[રાજા] વત્સ ! તું પ્રથમ આશ્રમ સેવી ચૂક્યો. હવે બીજા સેવવાનો સમય છે.

[તાપસી] બેટા, જો, પિતાજી શું કહે છે ?

[આયુ] વારું ત્યારે

[માયા.]

પસવારી પસવારી એન પમાડી હું ઝાંઘાડતો જોતો,
તે મણિકુંડ કળાધર મોકલજો માથું મુજ નેતે. ૧૨

[તાપસી] હીક, વત્સ, એમ કરીશ, હો. સડ સુખી રહો !
[નય છે.]

[રાજા] કલ્યાણશાળી સુંદરી ! પુત્રવંતમાં જાજ હું પોતાને
પરમ ધન્ય માનું છું, કેમકે

[અનુબદ્ધ.]

આ તારા તનયે મારું પનોતું ધરસૂત્ર છે,
જેવું શચીતણા પુત્ર જાયંતે દંડનું મિયે ! ૧૩

[કંઈ ચાલ આબ્યાથી ઉર્વગની આંખોમાંથી આંસુ પડે છે.]

[માણુ] અરે કેમ દેવીનાં નેત્રમાંથી ડળક ડળક આંસુ પડે છે ?

[રાજા અધીરાઈથી]

[વસંતતિલકા.]

આ વંશવૃદ્ધિ કર સત્કુલનંતુ પામી
આનંદમાં હું રમું આંતર શલ્ય વામી,
ત્યાં પુટ ઉચ્ચ કુચ ઉપર એકધારે,
કાં અશ્રુ મોતીસરશ્પ, રસીલી, સારે ? ૧૪

[આંસુ હરે છે.]

[*ઉર્વં] કહું છું, મહારાજ. મહેદ્રનું નામ તમે લીધું, તે સાંભળી મને મારી અવધ યાદ આવી. એ હું ચિરંજીવીને જોઈ હરખમાં ભૂલી ગઈ હતી.

[રાજા] અવધ કેવી ?

[ઉર્વં] મહારાજમાં માકં ચિત્ત ચોટેલું જાણી પૂર્વે મહેદ્ર ભગવાને મને હરમાળ્યું હતું,

[રાજ] શું વારું ?

[*ઉર્વૃં] કે ' રાજર્ષિ મારા રણસહાય છે. એમની સાથે, જા, તું રહે. તારાથી વંશ રાખનાર પુત્ર જનમેલો એ જુએ, ત્યારે અમારી હઝૂરમાં પાછી આવજો '. આમ હોવાથી મહારાજના વિયોગના ભયે આ જનમ્યો તેવો જ, બણી-ગણી હોશિયાર થતા, ચ્યવન ભગવાનના આશ્રમમાં ભગવતી સત્યવતીના હાથમાં છાનાંમાનાં મેં સોંપ્યો હતો. એ બણી ગતરી પિતાનું હૃદય કારે એવો થયેલો હોતાં ભગવતી આજે પાછો સોંપી ગયાં. એટલે હવે આ ઘડીથી મહારાજના સમાગમનું સુખ પરવાયું.

[સર્વે શોકાતુર થાય છે.]

[રાજ નીસાસો નાંખી] અહો સુખનું યત્રુ દેવે કેવું ચડસીલું છે !

[વસંતતિલકા.]

સંતાનના સુખનું જ્ઞાન અનુભવ્યું મેં,
તેવું જ દુર્વિરહ દુઃખ લક્ષ્યું નવું મેં !

ગ્રીષ્માંત શાંતિ ધન નૂતનથી વળી ને
 દક્ષે પડી કડકડી ફૂડો વીજળી એ ! ૧૫

[*માણુ૦] આ તો અમૃતમાં ઝેર ભળ્યું !

[*ઉર્ધ્વ૦] મહારાજના મનમાં એમ આવશે કે 'પુત્ર ભણી-
 ગણી પાર જાત્યો એટલે આનો સ્વાર્થ સરી રહ્યાથી,
 થયું, એ સ્વર્ગને રસ્તે પડે છે !' હું કેવી કમભાગ્ય !

[રાજા] પ્રિયે ! એવું મનમાં આવે જ નહિ. તને પ્રભુની
 આજ્ઞા છે, તે તું બેલાશક પાળ.

[માસિની.]

પરવશ પડ્યું પાનું વેહનું એ જ પાનું.
 તહીં અનુભવવાનું ભાવતું સુખ શાનું ?
 હું પણ વન મહાને, ન્યાં મૃગો મોજ માણે,
 જઈ છું અરપી આને રાજ્ય સૌ આ જ ટાણે. ૧૬

[આયુ] પિતાશ ! ઘેરીની 'સરીએ આણુપક્ષોટયું આખ-
 સિયું જોડવું ન ઘટે.

[*રાજા] જો, વત્સ,

[હરિણી.]

ગજ અવરને ગાંઠે નહાનો ય ગંધગન્ધેંદ્ર જે;
 લહરિ વિયની લાવી અડ્યે અહોંદ્ર અસુ હરે;
 ધરણિધર તે બાળેરો એ ધરાની ધુગ ધરે.
 સહજ નિજના તેજે જેતે સરે, ન વયે વળે. ૧૭

[કંચુકી સામું જોઈ] આર્ય લાભ્ય ! મારા નામથી અમાત્ય-
 મંડળને કહો, કે કુમાર આયુના રાજ્યાભિષેકનું સાહિત્ય
 સજ્જ કરે.

[કંચુક] આજ્ઞા, મહારાજ. [દુઃખિત હૃદયે જાય છે.]

[એવે એકાએક પ્રકાશથી સૌ અંજલય છે.]

[રાજા અમકી આકાશ તરફ જોતો] આ શું ? વગરવાળે
 વીજળી !

[હિરવં જોઈ જોઈ] અહો ! ભગવાન નારદ.

[રાજા] અરે ! નારદ ભગવાન પધારે છે !

[વસંતતિલકા.]

ગોરાચના સરખી પીળાચટ્ટી જટાએ,
 મણોપત્રીતર્ની શશિકર થી છટાએ,

શાખાથી કાંચનનીં મોતીનીં મંજરીએ

દીપંત કલ્પતરુ જંગમ શા દીસે એ. ૧૮

લાવો લાવો એમને માટે અર્ધ.

[ઉર્વૈં] આ મુનિરાજને માટે અર્ધ.

[એવે નારદ પ્રવેશ કરે છે.]

[નારદ] જય જય, મધ્યમલોકના રાજેન્દ્ર !

[રાજા ઉર્વૈના હાથમાંથી સામગ્રી લેઈ નારદના હાથમાં અર્ધ આપી] નમો નમઃ, મુનિરાજ !

[ઉર્વૈં] ભગવાન ! અભિવંદન કરું છું.

[નારદ] જુગલજ્નેડ અખંડ રહો.

[રાજા સ્વગત] પ્રભુ કરે ને એમ જ થાય ! [પ્રગટ આયુ સામું જોઈ] વત્સ ! મુનિરાજને વંદન કર.

[*આયુ] ભગવાન મુનિરાજ ! પુરુષવાના અને ઉર્વશીના પુત્ર આયુના નમસ્કાર.

[નારદ] વત્સ ! આયુષ્માન્ મહા .

[રાજા] આસને બિરાજિયે, મુનિરાજ !

[નારદ આણેલા આસને બેસે છે, એટલે સૌ
ચેતપોતાના ઢામે બેસે છે.)

[નારદ] રાજન ! સાંભળિયે. મહેંદ્રનો સંદેશ છે,

[રાજા] એકાગ્ર ધું. ફરમાવિયે.

[નારદ] કે 'ત્રિકાળદર્શી' મુનિવરે બવિપ્ય બાળી મૂક્યું છે,
તે પ્રમાણે મુરોને અમુરો સાથે ભારે યુદ્ધ થનાર છે; અને
તમે અમારા નિત્યતા રણસકાય છો. મારે જોજો મિત્ર
શસ્ત્રનો ત્યાગ કરતા. ઉર્વશી, જાઓ, જીવન પર્યંત રાજ-
ર્ષિની સહધર્મચારિણી થઈને રહેશે.'

[ઉર્વશી બીજી ગમ મ્હોલી] હાથ ! હૃદયમાંથી જાણે શત્રુ જ
નીકળી ગયું.

[રાજા] પરમ કૃપા. એણે હું દેવાધિદેવનો વેચાણ બનું છું.

[નારદ] રાજન ! એ તો

[અનુષ્ટુબ.]

તમે ઇંદ્રતણું રહું કરો ને તમ તે કરે;
અગ્નિની સૂર્ય ને અગ્નિ સૂર્યની જ્યોત્તી વિસ્તરે. ૧૬

[આકાશ બહી દુહી કરી] હાવો, અપ્સરાઓ, મહેદ્રે પોતે
પાઠવેલી કુમાર આયુના યૌવરાજ્યાભિષેકની સામગ્રી.

[અપ્સરાઓ સામગ્રી સાથે જતરે છે.]

[અપ્સર] મુનિરાજ ! આ અભિષેકની સામગ્રી.

[નારદ] રંભા ! આયુષ્માનને બદ્રાસને બેસાર.

[રંભા] આવ, વત્સ ! [બેસારે છે.]

[નારદ આયુના મસ્તકે મંત્ર સાથે કળસ નાખી] યયું. હવે
જે આચાર કરવો રહ્યો, તે તું કરાવ.

[રંભા] વત્સ ! ભગવાન મુનિરાજને અને માતાપિતાને જઈ
પ્રણામ લાગ.

[આયુ તેમ કરે છે.]

[નારદ] કલ્યાણમસ્તુ !

[રાજા] કુળ અજવાળાજે.

[ઉર્વશી] પિતાનું હૃદય ઠારજે.

[પદ્મ પાછળ પહેલો વૈતાલિક] યુવરાજનો જય !

[માલિની.]

અજ સખ જ્યમ અર્ચિ, ચંદ્ર દેવર્ષિ તોલે,
પુંધ સર્ણી સરખા ને સૌમ્ય શા દેવ જીલે,

चैतानिकः-युवराजना जय.

તમ ગુણ ગરવાએ તાત શા થાઓ પોતે !

તમ નકિતમ વંશે આશિષો સર્વ સોંતે. ૨૦

[પડદા પાછળ ખીન્ને વૈતાલિક] જય જય !

[ભાલિની.]

જનક તમ વિરાજે ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ રાજ્યે,
-સ્થિતિયુત- યુત ધૈર્યે છો તમે યૌવરાજ્યે;
અધિકતર વિધે એ રાજલક્ષ્મી ઊગ્ગતે,
ન્યમ હિમગિરિ અગ્નિ સેવો ગંગા પ્રદારે. ૨૧

[*૨૯૦] હવે પાસે જઈ] અહોબાગ્ય, સખી, અમે બહુ
આનંદ પામ્યાં, કે ભત્રીનો સંયોગે રહ્યો તે કુમારનો
યૌવરાજ્યે અભિષેક થયો.

[*૩૦૦] મને આનંદ તે તમને આનંદ, આપણે ક્યાં જુદાં
છિયે ? [આયુનો હાથ ઝાંટી] વત્સ ! આલ મોટાં
બાસાહેબને પગે લાગવા.

[આયુ જવા ઊભો થાય છે.]

રાજા] રહે, વત્સ, આપણે સાથે જ એમની પાસે
જઈએ છિયે.

[નારદ] અહાહા !

[અનુષ્ટુભ.]

યુવરાજ પદે પેખી અભિષેક કુમારનો
સ્મરું સેનાપતિપદે અભિષેક કુમારનો ! ૨૨

[રાજા] મહેદ્ર પ્રભુનો વળા હું આભારી છું.

[નારદ] રાજન ! મહેદ્ર તારું શું અધિક પ્રિય કરે ?

[*રાજા] દેવાધિદેવ તુષમાન છે, તો

[અનુષ્ટુભ.]

સામી પ્રીતથી એકત્ર ને બેનો બેગ દોલસો,
તે શ્રી ને ચારદા સંપી રહું રણતણું કરો ! ૨૩

[સર્વે નય છે.]

પૂરવાણી.

દ્વિપદ ભાગ સાથે અંક ૪.

વિષ્કંભક.

[૧. પડદા પાછળ ધ્રુવા.]

[ગાથા.]

સરવરકેરા પટમાં રપિતાં કિરણે રત્નાં કમળ ખીલી;
લંરી સહી શું તટમાં તહીં ઉર વિરહે જૂરે બહીલી. ૧

[એવે ચિત્રલેખા ને સહજન્યા પ્રવેશ કરે છે.]

[સહજ] સખી! હું જોઉં છું, કે તારા જીવને ચેન નથી.
કેમકે તારું મોં બહીલાયું છે; ને કરમાયલા કમળ જેવું
દેખાય છે. એ તારા સંતાપનું કારણ તું મને કહે, બહેન,
જેથી હું તારા દુઃખની ભાગિયણ થાઉં.

[ચિત્ર] કંઈ નહિ, બહેન, એ તો અપ્સરાઓની વારી પ્રમાણે
સૂર્ય ભગવાનની સેવા બરવા દરમ્યાન મને ઉર્વશી સાંભરી
આવી;

[સહૃ૦] તમારાં સહીપણાં જાણું છું.

[ચિત્ર૦] ને મારા મનમાં એમ થયું, કે જોઈ વારં, આજ-કાલ શા સમાચાર છે ? પછી મેં ધ્યાન ધરીને જોયું, તો મહાન અનર્થ દીડો.

[સહૃ૦] હૈ ! શા તે ?

[*ચિત્ર૦] અમારોને રાજકાજ સોંપી વિલાસને ઇચ્છના રાજર્ષિને લેઈ ઉર્વશી મંચમાલન વને સિંચારી હતી.

[સહૃ૦] એવી જૂમિમાં વિદાર, તે તે વિદાર.

[ચિત્ર૦] ત્યાં મંદાકિનીના કોરા રેતાળ પટમાં કલ્પવતી નામે વિદ્યાધરકુમારિકા ખેલતી હતી, તે રાજર્ષિ જોવા રહ્યા; એટલે ઉર્વશી રીસાઈ.

[સહૃ૦] એમ જ હોય. 'વકાલપેલું વચકાય જોલું.'

[*ચિત્ર૦] તેને મનાવવા મહારાજે ધણાં ધણાં વાનાં કર્યા, પણ તેણે કંઈ કાને જ ન ધર્યું; ને રોષમાં ને રોષમાં, આપણે તળવા જોમ જે કુમારવન, તેમાં જ્યાં લેઈને પેઠી. તેની

સીમમાં જવો પણ મુશ્કેલી, તેથી જ તે બહારની
વેલ બની ગઈ!

[સહુ૦] દેવ સારાને કે નરસાને એકેને મરતું નથી. હરિ
હરિ! એ નેહ ને આ છેલ્લો વાર, બિચારા રાત્રિના
યા હાલ છે?

[*ચિત્ર૦] વનમાં એ બહારની સારો દિવસ શોધ શોધ કરે
છે. તાકે વાદળો ગદી આવ્યાં છે, એટલે એ બિચારા
રાત્રી કેવા એ હાલ થશે! મુખિયા સંજોગી જીવને પણ
મેથ બચાવે છે.

[૨. પડદા પાછળ જંલસિલા.]

[અવલંબક.]

નેહ નમણી બેસડી દસખીનખી અલબેસડી
મખીના દુખે રાંકડી સરે જૂરે બરી આંખડી. ૨

[*સહુ૦] સખી! એવા બધા પુરુષો પીગ્રવા કરવાને નિમ્મ
નથી. મારે જરૂર તેમના ફરી મેળાપનો કોઈ જોમ વિધા-
નાએ થડી રાખ્યો હશે. [પૂર્વ બળી પ્રસાદી નજર

એવાતાં] ચાલ, ચાલ, બહેન, સૂર્ય ભગવાનની સેવામાં
હાજર થાયે. ઓ આત્મા, હો.

[૩. પડદા પાછળ ખંડધારા.]

[ખંડિતા.]

અમળ કમળમય સરવણિયે દુભેલી દુઃખના દરિયે
ધ્યાતી મદીના દરમનની દંડી બમે વિદ્યવળ મનની. ૩

[બંને જાય છે.]

[૪. પડદા પાછળ મુલા.]

[ચાપા.]

નવ પક્ષવ ને ફૂલના ગુચ્છનાં ઓમલાં મુદાર્પી શિરે
બદાલીનખા વિગ્નેમે ગજપતિ ધેસો વને વિચરે. ૪

[કન્ધન દસામાં રાજ્ય પ્રવેશ કરે છે.]

[રાજા] અરે ઓ કુચ્છ રાક્ષસ ! ગિઓ રહે. મારી બદાલીને
ભ્રમી ક્યાં જાય છે ? તું પર્વતના શિખર ઉપરથી ગમને
મડી ધનુષ ખેંચી મારા ઉપર બાણનો વરસાડ વરસાવે છે !

[૫. ૫૭૬ પાછળ.]

[અવલેખક.]

વિરહે હૃદયું સૂંધાં કરે, નીર નયન ગરગર ગરે;
પાંખ તણપતી કરકટે; વિકળ વિહંગમ તરકટે. ૫

[રાજા ફોરાં શરીરે અડતાં] અરે રે ! હું તો બૂઝ્યા.

[હરિણી.]

નવલ ધન આ જાળે, નહોયે નિશાયર પાપ એ;
સુરમનુષ આ ખેચેલું છે, નથી રિપુઆપ એ;
જાળની વરસે ધારા આ તો, ન આણુની પંક્તિ એ;
વીજ કનકની રેખા શી આ, ન વેળનવંતી એ. ૬

[૬. ૫૭૬ પાછળ.]

[પંચા.]

એ જાણ્યું, કોઈ દાનવ વડાલીને લઈ જાય;
આ તો વીજ સું વાહ્ય દોડે છે નબ માંજ. ૭

[રાજા વિચારમાં પડી બઈ] ત્યારે ક્યાં ગઈ હશે એ ?

[સાર્વજનિકવિદીપિત.]

હી અંતરધાન હોય થઈ એ; નાં રોપ તે તો ટકે.
 "હોયે સ્વર્ગ ગઈ; પરંતુ મુજમાં એનું રમે ચિત્ત છે.
 દૈત્યોએ હરી હોય; તે ય ન બને કિમેલ દું આ બને.
 ગોરી ગૂમ થઈ ગઈ કહોંક એ. કેવું કહું કર્મ તે ! ૮
 [જ્યે જ્યે નીસારો મૂકી] અહસોસ ! બાઝ્યની પડતી,
 ત્યાં નડતીમાં નડતી !

[માધ્યભારિણી.]

દમિતાથઈ આ અચિંતબ્યો ને
 સહવો સખ વિગેનગ ઉદ્ભવ્યો; ને
 નવલી વળી વાદળીયાં શીંગા
 દિન ઉન્માદક આવિયા રસીલા ! ૯

[૭. પડદા પાછળ.]

[આજ્ઞાપુક.]

ધેરી ગગન ધનધોર રેલી જળા જાપડે
 રાખે ધન ! ઉર રોપ, સમવંત તે ધટ.
 બમી વળી જૂમડળ બામાને મળીશ,
 તે પછી તુ જે જે થ કરીશ સહ તે સહીશ.

[રાજા] *શા માટે ત્યારે આ વર્ષાસળને જ દેશવટે ના દેવો ?
 દુઃખનો વધારો ખની રહેવાનું કાસ્યુ નથી. એ ખરું,
 પણ દેશવટે તો નહિ દેડ. આ બધા વર્ષાનો સાજ
 છે, તો મારો રાજવૈભવ બન્યો રહે છે. શી રીતે ?
 તો કે

[મંદાકાંતા.]

*રાજે વીજે ગગન મરતું ચંદ્રવો હેમનો આ.
 દાળે જિભાં નિચુલતરુઓ મંગરી ચામરો આ.
 ગાયે સુરે મધુર મધુરે મોરે બંદિતનો આ.
 ધારા મોનીસર સમરેયે અગ્રદ સોદામરો આ. ૧૧

[૮. ૫૮૬ પાછળ ભર્યો.]

[સુખમલા.]

મધુમદ માતા મધુપ મધુર ગાતાં,
 કોઠિલ મંચુલ મુરલી વળી વાતાં;
 કલ્પતરુવર રંગે ઉર રાચી,
 રહેકચી પલ્લવ નવલું રત્ન નાચી. ૧૨

[રાજા] પણ એ વૈભવની ભૂંચળ વગાડે વળ્યું શું ? મૂમ
 ક્યેલી ગોરીને જ શોધું ને. એ આ વનમાં પેડી હતી.
 [જે ડગલાં ભરી] હહા ! મનથી કરેલા ઠરાવમાં જાણે કંઈ
 ઉસ્કેરણી બાકી હોય, તેમ

[ગાથા.]

જળકણ્વીના અરણ્યા કહળીના દોડલા સ્મરાવે આ
 આંસુએ ઝંભરાનાં રોપે રાનાં નયન એનાં ! ૧૩

[૬. પડદા પાછળ ચિન્નક.]

[તિલક.]

તઈ બહારી ગઈ દુઃખ તેનું વધી
 તણપે વિરહી ગતિભંગ થઈ;
 નિરખી વનનાં તરુ ફૂલી રહ્યાં,
 ગજ હા ! સઘડે ડગલે ડગલે. ૧૪

[રાજા] હવે મારે શી રીતે જાણવું, કે અમુક માર્ગે જ બહારી
 ગઈ હશે ? હાં હાં,

[વસંતતિલકા.]

આ ઘટ્ટિએ રચીપચી વનભૂમિમાં બ્યાં
 એ અંમના ગઈ હશે ડગલાં ઠઈ, ત્યાં

પ્રીત્ય નિતંબથી ઘૂટે ઢગતાં ઢોલો
રાતાં હશે જ અળતે પગલાં પડેલાં.

૧૫

[આમજ જતાં નજર નાંખી હર્ષ સાથે] આહા ! એ
આકળાએ લીધેલા માર્ગનો પતો લાગ્યો. ઓ દેખાય એનું
એવાય.

[વંશસ્થવિશ્વ.]

રીસે ખરી સુંદરી વેગમાં જતાં
પગો પછેડો ધુક ગુસ્સ નીલ આ;
જ્યાં લઈ ઓઠની લાલો આંસુડાં
રઆર્થો રેલા પડિયા રૂમડા.

૧૬

[*ધારીને જોતાં] અરે રે ! એ તો રાતી મોકળમાયવાળો
લીલીક્ય હરિયાળીથી હવાયલો જમાનનો દુકડો છે ! હરિ હરિ !
આ ઉજ્જડ વનમાં બહાલીની બાળ મેળવરી પણ ક્યાંથી ?
[ઘોડે ઉપે મોરને જોઈ] અહા ! પણે પથરાતા સપાટ
પટમાં કળા કરી મોર જોલો છે. એ ચોગાનના ઇગડૂકની જ

૧. ઉત્તરાર્ધના ચારે વર્ણથી પાંડનો બાર અને ક્રમજ વર્ણથી
વનજીમિનું નરમપણું સાથે સાથે મુખ્યનું છે.

વાસ આ વરસાદના ઊંટા પડવાથી ફારે છે. એ મોર કેવો

[ગાથા.]

કરી ડોક ઊંચી ટપુકે ફૂલારી મળું વિકાસી ભોચન, તે
સનમુખ પવનથી ચનચન ધાનાં પીંછે જુએ ધનને. ૧૭

[૧૭. પડદા પાઞ્ચ બેડક.]

[ગુરમ.]

જનમો અનન તન મનની, લાગ્યો મનનો દરસનની;
મજવર ગાભરી મનિએ મન્ય અપટ વનકટોએ. ૧૮

[સાજી] એને પૂછી જોઉં. [જસ પાસે મદ]

[અનુપ્રુષ.]

વનમાં વનિતા ગયા કંઠની, નીલકંઠ હે
નૃત્ય શ્રી, પૂરી નૃત્ય તે જોવા જેવી જોઈ ને? ૧૯

૧. સર્પાકારે વાંક લેઈ જાયી યતી ડોકનું સ્વચ્છ વલ્લુચિત્ર બીજું
જગલાતમક ચતુષ્કળ છે; વધારે વધારે ફૂલતા સાંકડા મજાનું વલ્લુ-
ચિત્ર તે જાણી જાણવાનું તણ મુલેનું ન્યા છે; અને પીંછાંને
ચનચતાટ લપુવર્ણની વલ્લુસમાઈથી જણાવ્યા છે.

[૧૧. પડકાર પાછળ ચર્ચા.]

[વિધાનસભા.]

મધુરા મોરલિયા રે તુજને પૂછું વિનય કરીઃ
વનવનને રવડે મુજ બહારીડી. તે તે બેઠે ખરી ?
ચાલે હસતી ચાલે વન અગવાગતી મુખસર્પાએ
એ ઓગળ્યા અપર ઓગળ્યા તું મુજ ઉરવસી એ. ૨૦

[રાજા] વાહવા રે ! આ તો કિતર આપવાનું મૂકી નાચવા મંડી
ગયો ! શાથી એ આટલો ખર્ચા કરખાતો કરો ? [ચિન્તાર
કરી] હીક, હીક. સમજ્યો.

[માલિકા.]

*મધુરિયું મકલાયે ગૂમ ગોરી થયાથી
મધુરી બરી કળાની હોડનું ના રહ્યાથી.
પણ શું કરત એ, જે હોત કૂલે કૂલેલી
યુવતિની રનિરમે વેણી દીલી પડેલી? ૨૧

૧. શુદ્ધ હરે 'મકલા' ક્રિયાપદથી, તિરસ્કાર લખુતાવાચક પ્રત્ય-
યથી અને તુચ્છતા નાન્યતર ભવિષ્ય દર્શાવેલ છે.

બસ, એ પરદુઃખે સુખિયાનું મ્હો ન જોવું. [આફ જુએ છે.]

[૧૨. પડદા પાછળ ખુલે.]

[અનિશ્ચ.]

ગગને શિખર અંડે એવા ધન

વિદ્યાધર-વનમાં વર વારણ

ચાધારે જળા કરતો કોચન

બૂલો બમે શન્યમન રતવન.

૨૨

[રાજા] અહો! કોયલ. વર્ષા એસનાં કેવી એ મદે બરી
જંબૂધના ડાંગે ડૂહુ ડૂહુ કરે છે! પંખાઓમાં ચતુર છે એ.
માટે એને વીનવું. અહો મીઠી બોલી બોલનારી!

[વસંતતિલકા]

પ્રેમી જનોતર્ણી તું પ્રેમની કૃતિ દાડી.

તું માનમોડણ અમોચ જ અલ્પ, મીઠી!

તો તે શું મેઈ જઈ મેળવ મ્હેલી મ્હેલી,

કે તેડી સાવ તનખેવ તું તે દીલી. ૨૩

[૧૩. પડદા પાછળ ચર્ચરી.]

[પાદાક્રુષ્ક.]

હું ની, કોપલ બહેનડી મીઠી,
 જાંઘડિયાતણી ડાગચી દીઠી
 બાંદી કહીં અમી સમ મધુર વચનની
 દારી વિદાગિની નંદન વનની. ૨૪

[*રાગ] આટલું આદાનાં છતાં તેના કેમ એ તણ મારી તેના
 ખુલાસામાં હું કહું છું, સાંભળ.

[સુંદરી.]

તરો કારણ કોપનું કંઈ
 વળુવકે વચકાઈ એ મારી
 ધણિયારૂં ધણીનો એ મળી!
 વદની વાન તરી શી વાંછની? ૨૫

અરે! આ તો મારી કમંકયા પડતી મહી પોતાને કામે
 લાગી! અથવા કીડ જ કહ્યું છે, કે

[માલિની.]

સરવ પરની પીઠા તારી એ શીગી પેમે;
 અરજ હું દુખિયાની કેમકે લે ન ભેમે,

અધર ન્યમ મહાંધા કો પીએ, તેમ હાવાં
મચી પડી મધુરં એ રાવનંતુ જ પીવા. ૨૬

*બલે, એમ છે, તોયે એની બોલી મારી બહાલીના જેવી
મીઠી છે, તેથી એને મારા કોપનો સ્વાદ ચખાડેના
બરતો નથી. જોડું આ જાડીમાં. [તેમ બલ છે.]

[૨૧. પડદા ખાઝળ.]

[૫૬, રાવ કદમ, આદિતાળ.]

વદનકમળ વિરહે કરમાયે,
આંખડી આંસુજળે ડોબરાયે,
તન તાપે અણમાપ તવાયે,
આધિ અગાધે હૈવ જોખાયે.

વમટે એવો રડવડો હાથી હોટે સડયડો ૨૭

[રાજા કદક આગળ વધી જાન માંડી] એહો! જતમાળી કોરે
જાંઝરનો પ્રજ્વલે મંબળાય છે! બહાલીનાં જ પગલાંની એ
વધામણી હોવી જોખાયે, જઈ પહોંચું ત્યાં. [બલ છે.]

[૧૫. પડદા પાછળ.]

[ખંડિતા]

જ્ઞાતી વિરહે રડવડો, શોધનળે સખળ જળતો,
નયને અશ્રુજળ ગળતો, વિચરે વારણુ લાચડો. ૨૮

[રાજા આમ તેમ બોલે.] અરે અરે !

[અનુપદ્મ.]

ધનધોર દિશા દેખી જવા માન મરોવરે
અધીરા રાગદમ્ભોનો સ્વર, ઝાંઝરનો ન એ. ૨૯

*દશે. એ જળાશયમાંથી કાઢી જાય, તે પહેલાં એમની
પાસેથી પ્રિયાની બાળ મેળવી લેઉં. [પાસે જઈ મુખ્ય
દસ પ્રતિ] અહો જળચર પક્ષીઓના રાગ !

[વસંતવિલાસ.]

કોબો રહે પલક, પંથ પછી નું ગળે;
બાથું મુખેથી મૂક, એ ખિસ પૂંડ લેજે.
દે બાળજ્ઞાતીની બચા દરી લે કોડેરી.
હે રસાયણી અધિક આરત આનંડેરી. ૩૦

એ બોલતો નથી, પણ હાથું મ્હો કરી જુએ છે; તેથી
શું એમ કહેવા માગે છે, કે માનસરોવર જવાના
સ્થવાટમાં મારા જેવામાં આવી નથી? ઠીક જ તો.
પણ અત્યા! આ સરોવરના

[માસ્થમાસિમી.]

નટના પટમાં અટની જે એ
દયિના દિવ્ય ન દોડી દસ! દોયે.
મદ્યો મલપની તો નુ તેની
હરી લાગ્યો ગનિ ક્યાંથી? ચોરાં કહે ની. ૩૧

[૧૬. પટલા પાછળ ચર્ચસી.]

[લલુઆ.]

શાનું હાનું રાખ્યું રહે ખગ! *
ચાલ જ તુજ કહી આપે છે, દગ,
જેયલી છે તે સધન જલનની;
નહિ તો ક્યાંથી જ ગનિ મનદસગી? ૩૨

[રાજા બે ડગલાં પાસે જઈ] મારે

[અનુક્રમ.]

હઈદે હવિતા મારી; ચોરી છે ચાર ચાલ તે.

અક્ષાતાં માલ, મુઠો એ આરોપી આપવો પડે. ૩૩

[મોટી હસતો] હાહાહા !

બાગ્યો બાગ્યો ચોરને હંડનાર

રાજ અણી આવરો બામટો એ !

[બીજો જય છે.]

[૧૭. પંદરા પાછળ.]

[ખંડિતા.]

[કુલલિકા.] મુંજ મર્મર રવ મધુરાં

[અક્ષપદી.] તરુવર ચોરી ફારી રથાં,

[ચર્ચરી.] વન એવે વારણ વિચરે

થેસો વહાલીના વિરહે.

૩૪

[રાજા આમળ વધી] કોણ આ સગ્નેડે રહેનાર ? અકવાહ ?
પૂર્ણ એને.

૧. આ એ લીંદી પ્રદર્શણી હંડનાં એ વારણમાં ગોઠવાય છે.

[અનુષ્ટુપ.]

ચક્ર શી પૂંકવાળીથી વિખૂટો, ચક્રવાક હે,
ચિતાચક્રે ચડેલો? આ ચક્રવર્તી પૂછે તને,

૩૫

[૧૮. ૫૬૬ પાછળ ચર્ચરી.]

[શ્રીમતી.]

બાલુ, રે બાઈ ચક્રવા, ગોરાચનવરચા
સરવણિયે જીવંતી જોઈ મનહરચા ?

૩૬

[રાખા] * શું ?

હો ? હો હો ? હો ?

એમ પૂછે છે ? અરે તે મને ન જોગખ્યો ?-

[અનુષ્ટુપ.]

આજ સૂર્ય અને હાલ અંદ જોના પ્રસિદ્ધ છે,
જે વળી ઉર્વશીએ ને ઉર્વાએ વર્સી લીધ છે.

૩૭

૧. હાલગદ્યકારની એકતાથી 'અણેલો' એટલે 'ચાંડો' એવો અર્થ પામી નીકળે.

૨. 'હો હો હો હો' એ ચક્રવાકની સ્વાભાવિક બોલી છે, અને લીધે એને કોઈક પણ હો છે. ચાર એકાક્ષર સંખ્યાથી જો હો મને છે. તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે:—એ હાલુડો આ હાલને હાઈ લે હો.

કેમ ? એણે મ્હો ખીડી દીધું ? જરા ખખડાવું ત્યારે.

[હરિષ્ણ.]

કમળદમના ઓઠે મીઠી ન જોઈ સરોવરે
નિકટ ચક્રવી છેડે ટેવી અધીર હરે જૂરે,
અલગ પડતાં નેહે નેહે તું એમ હરી મરે;
વિધુરજન શું મ્હો એ માટે ન આમ; અત્યાશું એ? ૩૮

અકસોસ ! મારું દુઃખે જ પૂણે છે એ; ખીજું શું ?
ચાલ, રામ, ખીજે જાઉં. [ચાલવા માટે છે.]

[૧૬. પડતા પાછળ અર્ધ ચતુરસ્રક.]

[અર્ધ સુમેચલા.]

વિહવળ સખળ જોઈગના કામરસે,
તણપે તરુણ વિહંગમ તામરસે.

૩૯

[રાજા બેઠાબેઠ બેસો રહી] સંપુર, સંપુર.

[અતુ દુઃખ.]

હંતહંતે ગમણતું વામાવદન, તે મને
સ્મરણી અન્ન રોકે આ બધું અમરના સ્વને.

૪૦

લાવ, ત્યારે, આ કમળમાં બેઠેલા મધુપને પણ અરજ કરી
લેઉ, જ્યાં અહીંથી ગયા પછી મનમાં વસવસો ન થાય.

[માલિની.]

મધુપ ! મધુરનેની ક્યાં ગઈ એ ? કહે ની.
નથી થઈ અથવા તો તુંજને જાંખીં એની.
મુખનીં મુખખીંના જે હોય તે વાસ સેવી,
તવ ઘર્વી લવસેશે પંકજે પ્રીતિ કેવી ? ૪૧

[૨૦. પડદા પાછળ.]

[લીલા.]

મધુકર ! મુજને કહે, કહે, જીવતી તે તે જોઈ,
જેના મુખની બેઠે મધુકરી મૂકે તું મોહી ? ૪૨

[શબ્દ] હવે બીજો જોડ. [કટલાંક કટલાં જઈ] હાં, પેલો નીપ
જલના કાળે સુંડ ભેરવી હાથપુ સાથે હાથી બિભો. એ મને

૧. પૂર્વાર્ધમાં અનુનાસિકના થોડે વચ્ચામાંના મધુમધુકરનું
સૂચન છે. ઉત્તરાર્ધમાં કોર બેઠામુરથી મેહમ લક્ષ્ય મેચાનું અને
લક્ષરની આદતિથી ભરપૂરનું પણ વર્ણનિવહારા સૂચનું છે.

પ્રિયાની બાળ આપે ખરો. [ધારીને જોઈ] સખુર, જિત્તાવળ
કરવા જેવું નથી. એ

[ગાથા.]

*અવતી સુરસ સુરા સમ નવપલ્લવવાર્જી ડાળી વેલનથી
આરોગે છે મુખમાં મુંઝેલી માનીતી હાથથીની^૧. ૪૩

[૧૧. પડદા પાછળ]

[અર્ધ અનિદ્ર.]

[કુલિકા] જમર બમે બખુબલ્લી ગંદરધાન,

[મહાપરી] ઊભો એવો બ્યાકુળ મેગળ. ૪૪

[રાજા થોડી વાર રહી] હાં, ખાઈ રહ્યો. હવે પૂછું. અહો મદ
મગના મજરાજ !

[ગાથા.]

મૂંઝી મૂંઝીથી જેની વેણી, તે નિત્યસૌવના મીઠી

તવ કર સરિખી જોતની દૂર દગે સુંદરી દીઠી^૨ ? ૪૫

૧. આરંભની વર્ણસમાઈ સરસર દાવનો પડદો પાડવાને થોડો છે.

૨. અક્ષરની મૂંઝણી મૂંઝની મૂંઝણીનું જ્ઞાન કરાવે એવી રાખી છે.

[૨૨. પડદા પાછળ અર્થેસી.]

[ઘડુઆ.]

જેના લલિત પ્રહારે તરુવર
નર્મો નર્મો જાયે, એવા ગજવર !
દંડુથી આઠી ઊગળી મીઠી,
કદિયે, સહી એ કહી એ દીઠી ?

૪૬

[રાજા ખુશ થતો] અહા ! આ તારા બધાં મીઠા સ્વરથી
પ્રિયાની પ્રાપ્તિની આશા આપી તું મને કેવો ધીરજ
ઊપજાવે છે ! એ કારણથી, અને વળી તારા મારામાં સમાનતા
છે તેથી, તારા પર મારો પ્રેમ ઢળે છે.

[શાકુંલવિહીરિત.]

તું રાજા ગજરાજનો, અવનિમાં હું ભૂપનો ભૂપ હું;
તું દે દાન ઉદાર અર્થી તરપે, તપું હું તેવો જ હું.
યુધે હસ્તિનીમાં તું, ઉરવર્ધીમાં અંતઃપુરે લુપ્ત્ય હું;
તું હું પુલ્ક્યઃ—અરે વ્યથા વિરહની હું સી ન વેઠીશ તું. ૪૭
*સદા મુખી રહે તું !

[૧૩. ૫૩૬ા પાછળ ખંડિકા.]

[પંચા.]

ધરતી તીણી ખરીએ ખણતો મહાવરાહ,
વિદ્યવળ બહાલીની લહેમાં, બમે બૂંસો વન માંભ. ૪૮

[૧૪જા ૫૩૭એ નજર નાંખી] અરે હા ! પેલો પવન જણાય, તે
તો સુરભિકંઠર. એ બહુ રમણીય દોષ અપ્સરાઓને પ્રિય
છે. ઉર્વશી એના ફેરાવમાં તો ન હોય ? [જતાં જતાં] કિંમ
કર્મની વાત ? વાદળમાં વીજળી પણુ ઝબકતી બંધ પડી !
ગમે તેમ હોય, પણ આ ગિરિરાજને પૂછ્યા વિના તો
ન જ જવાય. [સામે જોયો રહી] અરે આ જંગી કરાડો-
વાળા ગિરિરાજ !

[દ્વિતવિદ્યખિત.]

ઠલિતરે તવ દાનન દિવ્ય છે,
જીવન જૂપ મનોજનું ભવ્ય જે.
તહીં વડા કુચભારથી કોષ ને
મચીં મચીં જીવતી જતીં જોઈકે ?

[૨૪. પડદા પાછળ ચર્ચરી.]

[અનિલ.]

ઘરણે ખેલે નિર્મળ નિર્ઝર,
મધ્યે કિંતર ગાય મનોહર,
શિર સુહવે ફૂલતોરા તરવર;
દીર્ઘ કહોં ય તે મારી? મહોંધર!

૫૦

[રાજા] કેમ બોલતો નથી? છેતું અટ્ટ છે, તેથી એનાથી સંભળાતું નહિ હોય. હશે, પાસે જઈ ફરી પૂછું. [આગળ વધી]

[ગાથા.]

જૂ પરના જૂધરના જૂપનિ હે! બમની બબ્બ વન માંહી
સર્વે અંગે સુંદરે રામા મેં ખોઈ તે જોઈ? ૫૧

[શન માંડી હર્ષ સાથે] વાહ! તું પણ અક્ષરે અક્ષર
મારા જ બોલમાં 'જોઈ' કહે છે! તો હવે સાંભળ
બીજો પ્રશ્ન.

[અનુકૂલ.]

એ મારી માનિની ક્યાં છે?—

[બેના એ શબ્દો પડવામાં સાંભળી] અરેરે ! આ તો
 ડુંગરની બખોલમાંથી મારા જ બોલનો પડેલો સંભળાવ છે !
 [છેક ને ખાઈ જઈ] ઓ રે ! પગ પાદા ગૂમરા જેવા થઈ
 ગયા છે. થોડી વાર આ પહાડી નદીના તીરે બેઠું અને
 પાણી ઉપર થઈને પવનની લહેરો આવે છે તે સેવું, એટલે
 ઘાક ઊતરી જશે. [બેસીને] નવું પાણી આવ્યું છે
 ને વહેણ ડાળાયું છે, તે છતાં એ આ નદીને જોઈ મારું
 મન રીઝે છે.

[શિખરિણી.]

*નરગો જૂઠા છે; કટિની રસના, કાં ખગ, રસે;
 પ્રકોપે વીખાતું પટ જ પથરાતું ફોણ દીસે;
 અરે આ તો વાંકે કંઈકે મમ વંકારી અનિશે,
 નદીરૂપે ચંડી અપટ પત્તરાઈ ગઈ દરો^૧. પર

ત્યારે આ મારી બહાલીને હું પીનવું. [દાઘ બેડી] પ્રિયે, પ્રિયે,

૧. સાદરપ, તુલ્યકેટિક સંરામ, અખ્યારોપ અને નિશ્ચય સમ્બન્ધ
 મનનું રૂપાંતર જણાવે છે.

[દ્રુતચિહ્નિત.]

વચનથી, મનથી, ત્યમ કમંથી
રહું રટી, લટી, રીઝવવા મથી;
તદપિ હોય જુએ મુજ રો રને,
પરહરી તુજ હાસ જ જાય જે ?

૫૩

[૨૫. પદદા પાછળ ક્રુચ્ચિહ્ન.]

[ચિહ્નકા.]

અધિ દિવ્ય નદી ઉરવસી, માન ની;
પળો ખજબળો કર્યો ધસો ધસો? માનની !
તજ આંટી વિડટ તુજ અનિ માનની,
રતા આરતી વરતી રતિમાનની.

૫૪

[રાજા વિચારી એઈ] ના ના, આ તો સાચે સાચી નદી
જ છે. ઉર્વશી કોઇ કાળે પુરસ્વાને છોડીને સમુદ્રને સેવે
નહિ. ખેર, હવે પાછો, જ્યાં તે સુદર્શના અર્દશન પામી,
ત્યાં એકવાર જાઉં. એ તો

જે નિરાશ ન થઈ મન્યો રહે,
તે જ છટ સુખની ધડી જુએ!

૧. આ એ જોડી રમોજીતાના એ ચરમમાં આપોઆપ મોકવાય છે.

[૧૬. પડદા પાછળચર્ચરી.]

[મૃગાંક.]

પૂરવ પવને ઉન્નત તરંગ હાથ હસાર્યો
 ચઢતા બરતી પૂરે તીરે તાજ લગાર્યો
 નવે સાગર રંગે અંગે ધન સમ સ્યામ
 રૂપી દય દિય બાધી વાધેતો અભિરામ.

૫૫

[રાજા પામે વળી શવ્ડ કંઈ જોઈ] હાં, હવે તો તેના
 માર્ગનો પતો લાગ્યો જ.

[ગાથા.]

રાત્રી કંઈ જો તે, આજ રેસાનું જેનું અદર્શપડ્યું
 વર્ષા વધાર્યું સુહૃદ્યું એણે અંબોડને ફૂલકું

૫૬

[૧૭. પડદા પાછળ.]

[તરંગ.]

નવજ્ઞાં ફૂલ રહે લચ્ચી લચ્ચે સુરતભરે,
 ટીકી ટીકી મહે મચ્ચી કેવલ લલ્લપું હરે,
 એવા નંદન વનમાં જગતો વિરહાનજે
 ઉન્નત તનમનના ઐરાવત વલ્લવલે.

૫૭

[રાજા] એના પડખે ઠાળિયાર છે. વાહ રે વાહ !

[અનુષ્ટુપ.]

કાગિયાર ઝોલો એ, તે વનશોખા વિસોકતે
વનદેવીનણો માનું હયો મૂર્ત કટાક્ષ છે ! ૫૮

એને હું વ્હાલીની બાળ આપવા વીનવું. અરે કેમ એ,
મારી અવગણના કરતો હોય, તેમ મ્હો ફરવે છે ?
હાં, હાં,

[આધા.]

મૃગલી આવતી વચમાં અચકી પય મૃગલિયું પીવા વળાએ;
મૃગ ડોક વાંકી વાળી આ એને જોય એકટશે^૧. ૫૯
[અધીશર્ણવી] અરે ઓ દરમ્બના ટોળાના સરદાર !

[મંત્રુતાવિધી.]

વનિતા વિલોકી કહી એ વને ધને ?
તું ઠહી ઘડીય લહી આ જ લક્ષણે,

૧. નરના મુકાબલામાં માદાનું નાનુકપણું 'મૃગ' 'મૃગલી'ના પ્રયોગથી અને બચ્ચાનું પ્રિયપણું 'મૃગલિયું'ના પ્રયોગથી દર્શાવ્યું છે. કૃમ પીવા બચ્ચું માણું મારે છે તે પૂર્વાર્પના જગણથી અને મૃગ વાંકી ડોક કરી જુએ છે તે ઉત્તરાર્પના જગણથી નિરૂપિત છે.

તવ બહાર્ણી મૃગર્ણી થાં વિચાળ ને
અનિ એકનાં નયનિયાં રસાળ છે?.

૬૦

[૬૮. પડા પાછળ ચર્ચરી.]

[આભાષક.]

નિરખી મૃગ! તે મૃગનયની ભમતી વને,
હંસ શી હીડનીં લચકારી જાળને ધને?
ઉન્નત પીન કહિન કુચ છે ધ્રુવ યૌવને.
વિરહવિપદના દરિયે હું, ખચાવ ને.

૬૧

[રાજા] ૬૮ રે બુંડા ! મારું કહેવું કાન તમે કાઢી નાંખ્યું ને
ચામ્યો દરિણી બણી! એમ જ હોય. અવશ્યા અપમાન
ખમવાને જ છે. ચાલ, રામ. [આમજ જતાં હલક મજકવું
એઈ] અહો! પેલું પત્યરતા ચીરામાં શું દેખાય છે ?

[શિખરિણી.]

ઝમે, તેથી સિંહે હત ન ગજનો માંસલવ એ;
પડે પાણી, તેથી કણ્ય અનલકેરો ય નવ એ;

૧. 'રસાળ' વિશેષણ ઉપલક્ષિત નયનનય કામજપણું 'નયનિ-
યાં'ના પ્રયોગથી ખતાબું છે.

હહાં, આ તો જામૂ સમ અરુણ મેધો મણિ જ છે,
લેઈ લેવા જેને નિજ કર વધારે રવિ શકે ! ૬૨

શો મનોહર છે ! લેઈ, લેઈ. અથવા

[ઉદ્વચન.]

આ અર્પવો જેહની વેણી માંડી
મંદારની બ્હેકર્યો મોહદાપી,
તે તો પ્રિયા દુર્મિત છે જ હાવે;
હાં એ કરું દુષિત આંસુડાંએ ? ૬૩

[પડદા પાછળથી] લેઈ લે, વત્સ, લેઈ લે એ.

[આશા.]

પરમેશ્વરીના પગનો જાવક કર્મી જામી જેહ જાપજેસો,
સંગમનીય મણિ જ એ; વ્હાવાને મેગવે બ્હેસો. ૬૪

[*રાજા એકદમ હાન રહ] અરે કોણ મને ચેતાવે છે ?
[પડદા તરફ જઈ] અહો ! મજબૂતધારી સંકર જગવાન
પોતે જ છે. મહારાજ ! મોટો અનુમદ કર્યો, કે આપે
મને ચેતાવ્યો. [મણિ લેઈને] અહો સંગમનીય !

[વંશસ્થવિલ.]

મહેશ જોવો શરીને ચિરે ધરે
તને હું તેવો ધરું શીશ આહરે,
મુગેદ્ર જોવી કટિવાળી જો ફરી
તું મેળવે દુર્ભિજ દિવ્ય મુદરી.

૬૫

[૨૬. પદકા પાછળ.]

[અવલંબક.]

મોહી મિલનની આશમાં હાર્યો પ્રાણિના પાશમાં
વન વદને બહીલાયતે હમુજગ મળતો હડવડે. ૬૬

[રાજા આગળ લતાં એક વેલ જોઈ] અહા, આ વેલને એક
પથ ફૂલ નથી, તોપણ મને એ પ્રિય લાગે છે; એ
શું ? હાંહાં, એમાં મારું મન રમે એ યોગ્ય જ છે.

[શાદ્દંત્રવિહીકિત.]

ટીશી આ જળખીની, શું અધર એ ધોવાયલો આંધુએ ?
ફૂલી ફૂલ મમે મૂની શી, અડની આબૂપણોએ શું એ ?

વામ્મે ભૂંગની ગુંજ શાંત હોસતી, ચિંતાથી શું મીન એ ?
 જાંખી પાંખી થી તર્રે વર્રે મુજને ચંડી લલુ ખિલ એ ? ૬૭
 વીણી ને ચૂંટી મારી પ્રિયાની જ મૂર્તિ છે આ. તેથી
 એને ભેટવાની મને કાલટ થઈ આવે છે.

[રાજ આલિંગન દે છે. તે જ ક્ષણે ચેલ બદલાઈ ઉર્વશી
 બની જાય છે.]

[રાજા મીચલાં નેત્રે સ્પર્શસુખ અનુભવે છે.] અહાહા, કેવી
 ટાકક વળે છે ! મારું શરીર જાણે ઉર્વશીનાં જ માત્રનો
 સ્પર્શ અનુભવે છે, પણ મારું અવિશ્વાસિયું મન માનવા
 ના પાડે છે. શાથી જે

[વંચસ્થવિલ.]

પ્રિયા વિશે પૂર્વ કરું વિતર્ક જે,
 ખચીન ખોટા નીતડે ક્ષણે ખીજે;
 ન તો કૌંપાઈ સદસા હું ભોગ્યનો.
 સજ્જું બજ્જું આમ જ સ્પર્શ એકનો. ૬૮

૧. ઉદા. ચરણની ઠોરતા વર્તન વર્તનમાં રહેલી ઠોરતાના
 પ્રતિબિંબિત છે.

[૩૦. પદદા પાછળ ચર્ચસી.]

[લઘુઆ.]

ઢોમમે મન મમ વેલ્લડી પરસી,
જુજ બરી જ્યમ ઉરવચ્ચી ઉર સરસી.
તો તઈ સુરરામાની સમોવડી
શાને મરં ફરી રાને રડવડી ?

૬૯

[રામ રહેતે રહેતે આંખો ઝપાડી] ઓહો આ તો સાચે જ
પ્રિયતમા છે !

[કિર્વં આંસુ લપટી] જય જય, મહારાજ.

[રાજા] અરહા

[અનુપ્રક્રમ.]

હૂખી નિનિરમાં તન્વી । વિજેમે પડી ધન્ય, કે
ધખી ઝોમે લહે મુદ્ધિ, પામિયો તેન કુ તને !

૭૦

[૩૧. પદદા પાછળ ચર્ચસી.]

[લઘુઆ.]

મધુર, કોયલ, હંસ, રથાંત્રે,
મધુકર, ગજ, મિરિ, સરિત, ફરંગે

વીનવી વણ્યો વિખતે રવડી વન,
તપને જગ્ગ ઝરતો તુજ કારણ.

૭૧

[ઉર્વશ] મહારાજની દયા હું બીંતર સમાપ્તે સ્વરૂપે જોતી હતી.

[રાજા] 'બીંતર સમાપ્તે સ્વરૂપે' એટલે ? હું કહેવું સમજ્યો નહિ.

[ઉર્વશ] કહું છું. પણ પ્રથમ મહારાજ મને રીઝ ધરી માફ કરશો.

એ કોથે અંધ બની મહારાજના બુંડા હાલ કયાં !

[રાજા] મુઠ્ઠરી ! માત્ર તારા દર્શનથી મારાં હૃદયો અંતઃકરણ
અને અંતરાત્મા સૌ રીઝ્યાં છે. પણ કહે ને, કહે ને,
આટલો બધો વખત મારાથી વિખૂટી પડી કયે સ્વરૂપે તું
રહી હતી, કે હું જોગખી એ ન શક્યો ?

[*ઉર્વશ] સાંભળો, મહારાજ ! પૂર્વે કુમાર બગવાન જન્યુનું
કુમારવન ધારણ કરી ગંધમાદન વનના આ પવિત્ર બાગમાં
આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તેમણે મર્યાદા ખાંધી હતી,

[રાજા] શી ?

[*ઉર્વશ] કે 'આ બાગમાં જે સ્ત્રી પગ મૂકશે, તે બદ-
લાઈને વેલ બની જશે; ને તે માતાજીના પગના અળતારના
બનેલા સંગમનીય મણિ વિના એ સ્થિતિમાંથી છૂટવા

પામશે નહિ. ' એ દૈવી મર્યાદા વીસરી જઈ આ કુમારવન-
માં પેડી, તેવી જ હું તો બહુભાઈને વાસંતી વેલ ખની ગઈ.

[રાજા] ખરાખર, ખરાખર. બાકી તો

[ગાથા.]

રતિરમઝટના શ્રમમાં નયન દર્શી જતાં જ સોડમાં ચ લહે
સો ગાઉ દૂર મુજને, તે તું શે દીર્ઘ વિરહ? સહે? જર
પ્રિયે! નં જે ધરી મેળાપનું નિમિત્ત ક્યું, તે આ જો.

[ખતાવે છે.] એનો ચમત્કાર સાચો, અમે જાતે જોયો.

[*ઉર્વિં*] અહો! સંગમનીય મણિ જ છે ને! આથી જ
ત્યારે મહારાજે આલિંગન દીધું ને હું હતી તેવી થઈ.
[મણિ લેઈ માથે ચઢાવે છે.]

[રાજા] એક કાળખર, મુંઝરી, એ મણિ માથે ધરી રાખ.

[ગાથા.]

નિલવટ પરના મણિના કુંકમવરણા પ્રકાશથી ઝવાયું
મુખ તવ નવરવિહિરણે અરુણા કમળથી લલું સવાયું. ૭૩

૧. વિરહ દીર્ઘ ભાગવો તે ચાર દીર્ઘ અક્ષરની ધારના છેડે 'દીર્ઘ'-
ના આધક્ષરની જોડાક્ષરથી વિશિષ્ટ બનતી દીર્ઘતાથી જણાવેલ છે
બને તે અચાનક એકદમ મટવો તે એના પછીના પાંચ લઘુથી.

[ઉર્વેં] મણિ પાછા સમર્પતા] મારા મધુર વચનના નાથ !
આપણે હવે પાછાં વળિયે. પ્રતિષ્ઠાન છોડવે આપણને ખદ્ધ
કાળ થયો છે. હું પ્રજાની આંખમાં આવીશ.

[રાજા] જોરી દિવ્ય બદાલીની આગા.

[ઉર્વેં] મહારાજ શી રીતે પધારવા માગો છો ?

[રાજા] અહો મજાગામિની !

[મેનુભાષિણી.]

અપજાની આઠ ફરકે ધગ્ગ અને
પટ્ટી પંચરંગી સુરચાપની બને;
વિદ્ય એ તરીન, ધનના વિમાનમાં
નિજ રાજધાનીજ સિધાવિયે હવાં.

૭૪

[૩૧. પડદા પાછળ અર્ચરી.]

[અવલંબક.]

રોમ રોમ બર રંગમાં ફરી દંસણીના અંગમાં
મનવેગે હોડી માનમે હસ તરુણ વિદરે રસે.

૭૫

[બંને મેષના વિમાનમાં સિધાવે છે.]

પરાક્રમની પ્રસાદી.

અર્થપ્રકૃતિ.

- બીજ રાગ અને ઉર્વશીનો અક્ષરગ (પૃ. ૭-૮).
બિંદુ રાગનો મોહ અને ઉર્વશીનો અભિસાર (પૃ. ૧૮, ૨૪, ૨૫, ૩૫).
પતાકા રાણીનો રોષ અને પ્રિયપ્રસાદન વતન. (પૃ. ૩૩-૫૬).
પ્રકરી સંગમનીમ મણિ (પૃ. ૮૫-૯૫).
કાર્ય મહેતની મહેર (પૃ. ૧૦૬-૧૧૨).

કાર્યાવસ્થા.

- આદલ ' જાગ્યે રૂંદ ... ... સુંઠરી રૂડી રાજે ! ' (પૃ. ૭)
ચલન ' એકાંત સ્થળ ... ... પ્રમદવન જાણે ! ' (પૃ. ૨૧)
પ્રાપ્તિયાસા ' ઉર્વશીનું ચિત્ત... મન અર્પું મને નહી. ' (પૃ. ૩૬)
નિયતાસિ ' હા, મિત્ર, હું આ....હોઈ જીવો. ' (પૃ. ૬૩)
ફલાગમ ' હાથ ! હૃદયમાંથી....વેચાણ બનું છું. ' (પૃ. ૧૦૬)

સંધિ.

- શુભ પૃ. ૧-૧૫; પ્રતિશુભ પૃ. ૧૬-૩૫; ગર્ભ પૃ. ૩૫-૬૫;
વિમર્શ પૃ. ૬૬-૮૦; નિર્વહણ પૃ. ૮૧-૧૧૨.

શબ્દસંગ્રહ.

અખોવન	અખંડિત, આખું.
અખોપ	ગુમ, ન દેખાય તેમ.
અંક	ખાલો.
અંગના	સ્ત્રી.
અંગારક	૧ અંગારો; ૨ મંગળનો ચન્દ્ર.
અચિનિત	અચિંતિત, એકદમ.
અજ	અજ્ઞા.
અટંતી	બટકની.
અધર	નીચસો હોઠ.
અધિકાર	ખાદુ વધારે.
અન્યા	અમિ.
અનુચ્છ	મહેરમાની.
અનુભવિ	હા, રંગ.
અનુસાર	પ્રમાણે.
અનેક	કારણ, અસાધારણ, તરેહવાર.
અંતરધાન	અદૃશ્ય થવું તે.
અન્યોન્ય	પરસ્પર.

અપરજિતા

જેના પ્રતાપથી દોષ પરાજ્ય ન કરી
શકે એવી.

અપૂર્વ

અસાધારણ.

અબજ

(પાણીમાં ઘનાર) કમળ.

અબદ

(વરસનું) વાદળ.

અગ્નિધ

હરિયો.

અભિરામ

સુંદર.

અભિવંદન

નમસ્કાર.

અભિસારિકા

જહાજાને સામી મળવા જતી સ્ત્રી.

અબ્ધ

વાદળ.

અમળ

રવચ્છ.

અમોઘ

નિષ્ફળ ન જતું, સફળ ખનનું.

અરુણ, અરુણ

રાતું.

અર્ધ

ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત આદિ મેળવી સં-
હાર માટે આપેલી જળની અંજળી.

અર્ધનારાય

અર્ધ હોડાનું બનાવેલું તીર.

અસકેય

(અસક્ષાનગરીના ધણી) કુખેર.

અશોક

આસોપાલવ.

અશુ

આંસુ.

અપ	ધોડા.
અસાધ્ય	મટવાની આથા વગરનો.
અસુ	પ્રાણ.
અસ્તુ	એમ હો, બસે.
અન્ન	દેવતાઇ ચક્તિનું હથિયાર.
અહીંદ્ર	નાગરાજ.
અહોભાગ્ય	અગત્ય જેવું સારું ભાગ્ય.
આકંઠ	કલપાંત.
આચર (કિ.)	કરવું.
આજ્ઞા	માનો આપ.
આંતર	અંતરનું, મનનું.
આયુષ્માન	' ધણું જીવે ' એવી આશિષને પાત્ર.
આરત	ગરબુપણાની અરજ.
આરતી	પીડા.
આરાધ (કિ.)	મજરો કરવો.
આર્ત	હથિયારો.
આર્યપુત્ર	પૂજ્ય-સસરાનો પુત્ર, રવામી.
આસિંગ (કિ.)	બેઠવું.
ઉદ્ધ	ચંદ્ર.

૯૮	મનમમતુ, હિત.
ઉદ્ભવ (કિ.)	નીપજવું, આવી પડવું.
ઉન્નત	ઉચ્ચ.
ઉન્નત	ધેણજવાળું, ધેણ.
ઉન્માદ	મસ્તપણું, ધેણજા.
ઉન્માદક	મસ્ત બનાવતું, ગાંડા બનાવતું.
ઉપદ્રવ	ત્રાસ, જુલમી હુમસો.
ઉપમાન	જેની ખીજને ઉપમા અપાય તે.
ઉભય	બે.
ઉર્વા	પૃથ્વી.
ઊરુ	સાથળ.
ઋતુદર્શન	ઋતુપ્રાપ્તિ, માસિક આબડહેટ.
એકછત્ર	એકને જ માથે છત્રપતિપણાનું છત્ર ધરાવ એવું, સાર્વભૌમ.
એકપુરુષ	પરમપુરુષ, પરમાત્મા.
એક	હસાનો પુત્ર, પુરરવા.
આંરસ	પોતાની પરણેલી સ્ત્રીથી જનમેણું.
ઠદિતટ	મધ્ય ભાગ.
ઠઠળી	ઠેંગ.

કાત્યાજમસ્ટુ	કાત્યાયુ થાઓ.
કવચ	ખેમર.
કવન	કવિનામાં લખાણ.
કળાધર	(કળાનાં પીછાંવાળો) મોર.
કાકપક્ષ	કાન આગળ અને તાલકા ઉપરના વાળના ચુમ્બા, કાનથિયા.
કાંચન	સોનું.
કાનન	વન.
કામરસ	કામ-પ્રાપ્તિનો આવેશ.
કામી	કામમુત્રમાં પ્રવીણ, કામકળામાં કુશળ, વિલાસી.
કારંડવ	જળકુકડો.
કાર્યાસન	રાજકાજની બેઠક.
કિશોર વય	બચપણ.
કુક્ષિ	કુખ, પોલાણ.
કંકુમવરણું	કંકુ જેવું રાતું.
કુમાર	૧ બાળક, ૨ રાજકુમાર, ૩ કાર્તિકેય.
કુમારવન	કુંવારા રહેવાનું, બ્રાહ્મચર્યનું વન.
કુમુદ	પોષણ.

કુરંગ	હરથ.
કુરવક	રાતા કાંટાચળિયાનું ફલ.
કૃતાર્થ	જેના સર્વ મનોરથ પૂર્ણ થયા ॥ એવું, પરમ સુખી.
કૃતિ	રચના, અંધ,
કો	૧ કોણ; ૨ કોણ; ૩ કહો; ૪ ચક્રો.
કન	પ્રકાર, રીત.
ખંડ	કડકો.
ગજગામિની	હાથીના જેવી મ્હાલની મ્હાલની ચાલની.
ગજવ્યવધારી	ગજસુરનું ચામડું ધારણ કરનાર મહાદેવ.
ગંડરથળ	લમણો.
ગતિભંગ	દિશ્મુદ.
ગંધગજેન્દ્ર	કુંભરથળમાંથી મહા ઝરતો ગજરાજ.
ગદ્ગદ	શુદ્ધ, પોત.
ગિરિ	દુંગર.
ગોરાચન, ગોરાચના	ગોરચંદન.
મહ (કિ.)	જાલવું.
મહેશ	સૂર્ય.
મીખમાં	ગરમીની મોસમનો હોડો, ખેસની વરસા- દની મોસમ.

ધન	૧ વાહન; ૨ ઘટ.
ચડી	ઢોપને વણ સ્ત્રી.
ચથળા	વીજળી.
ચાપ	હામકું.
ચારુ	સુંદર.
ચિત્ર	રંગબેરંગી.
ચિત્રિતપુસ્તક	ચિત્રયાં સરખું.
ચિંતાચક્ર	ધિકરનો ચગડોળ.
ચિરકાળ	હાંમેા વખત.
ચિરંજીવિ	ધણું જીવતો.
ચૂમ્રમણિ	મુગટનો મણિ.
ચેટકી	ખૂંડી ચેટી; ખૂંડી દાસી.
છટા	શાભા.
છેલ	છેડો, છેવટ.
જન્મન	પૂંક.
જન્મારથ	ખરાખર હાનુ.
જળાશય	સરોવર.
જાતકર્મ	જન્મને લગતો સંસ્કાર.

અવક	પોથીનો રંગ.
બુઝમ	બે.
ઝખ	માછલું.
ટલી	આડી અવળા.
ટવ (કિ.)	અટકળ કરવી.
તટ	કિનારો, તોડ.
તતખેવ	તરત, ઝડપથી.
તનય	પુત્ર.
તમ	તપાવેલું, તપેલું.
તરુ	ઝાડ.
તરુવર	મોટું ઝાડ.
તર્જ (કિ.)	નિરરકાર કરવો.
તાતું	ગરમ ગરમ કરી દેતું.
તામરસ	કમળ.
નિમિર	૧ અંધારું; ૨ બેશુદ્ધી.
નિરરકરણી	અદસ્ય બનાવતી દેવનાઈસમિત કે વિશ્વતિ.
દક્ષિણ	૧ જમણું; ૨ મીઠાસવાણું, ૩ વિરેકી; ૪ દક્ષિણ દિશાનું.
દંડામ	દાંડાની ટોચ.

હધી	હરિયો.
હપિતા	હહાલી.
હાક્ષિણ્ય	વિવેકભરી મીઠાશ.
હાન	૧ સખાવત; ૨ હાથીના કુંભસ્થળનો મહ.
હારુણ	ભયંકર.
દીર્ઘ	હાંખું.
દુર્વિરહ	બૂડો વિન્નેગ.
દૂર્વામય	ધોનું.
દ્વિપિત	મેહું, ઝાંખું.
દગ	આંખ.
દગુજ્જળ	આંસુ.
દેવ	મહારાજ.
દેવર્ષિ	સ્વર્ગના ઋષિ.
દેવી	મહારાણી.
દેવી	દેવતાઈ.
ધરણિધર	રાજા.
ધરા	પૃથ્વી.
ધર્મ	લક્ષણ, આસિયત.
ધર્મ્ય	ધર્મનું, પવિત્ર.
ધુરા	ધૂસરી.

ધૂપશુદ્ધ	ધૂપ દેઈ શુદ્ધ કરેછું.
ધ્રુવ	અચળ, કાયમ.
નક્ષત્રનાથ	ચંદ્ર.
નગ	કુંગર.
નડતી	પીડા, નડતર.
નબ	આકાશ.
નમો નમઃ	વારંવાર નમસ્કાર.
નસિની	કમળનો છોડ.
નાટ્ય	હાવભાવ, ભજવવાની કળા
નાથ (કિ.)	મનથી સમજવું, નિર્ધારવું.
નારાય	સ્થોડાનું બાથ.
નાસ	કમળનો દોડા.
નિઃશ્વાસ	નીશ્વાસો.
નિકટ	પાસે.
નિનંબ	પૂંદ.
નિર્ઝર	ઝરણુ.
નિલવટ	કપાળ.
નિવેદન	જણાવવું તે.
નિશા	રાત.
નિશાચર	રાક્ષસ,

નીપ	નીલાશોક, એક જાતના આસોપાલવનું ઝાડ.
નીલ	ચેરું લીલું.
નીલકંઠ	(બૂરા રંગની ડોકવાળો) મોર.
નૃત	નાચ.
નેવર	પમનું પરચું.
નૈશી	રાતના પહોરની.
પંકજ	(કાઠવમાં થનાર) કમળ.
પય	દૂધ.
પરમેશ્વરી	પાર્વતી.
પરાગ	ફૂલના અંદરની પુશ્પબોહાર બૂકી.
પાકશાળા	રસોડું.
પાશ	કાંસો, ખંધન.
પિતામહ	બાપનો બાપ.
પીન	જાડું.
પુષ્પ	પવિત્ર.
પુનવતી	દોકરાની મા.
પુરાણ	જૂનું ખંખ.
પુરુષ	૧ માણસ; ૨ મરદ; ૩ આત્મા.
પુષ્	જાડું.
પુષ્પવ્રંતાન	૧ ફૂલનો ફાલ; ૨ ફૂલ જેવાં બાળબચ્ચાં.

પૂરવ વય	જવાની.
પૌત્ર	દીકરાનો. દીકરા.
પ્રકોપ	ખારે ગુસ્સો.
પ્રણિપત	પગે પડવું તે.
પ્રતિશબ્દ	પડધો.
પ્રભાવ	દેવનાર્ધ શક્તિ.
પ્રભુ	સ્વામી, રાજા.
પ્રજ્ઞતા	પ્રતાપ.
પ્રમદવન	રજવાસનો ખાગ.
પ્રયોગ	ખેલ.
પ્રવૃત્તિ	કામકાજ.
પ્રિયપ્રસાદન	બહાસાને રીઝવવો તે.
પ્રોદા	મોટી, બંગી.
ફુલો ફૂલવંત માસ	વસંત.
ખદવ (કિ.)	વહેવરાવવું.
ખિસ	કમળનો દોડો.
ખીચ	વચ્ચે.
ખગવતી	પૂજ્યા સાયક સ્ત્રી.
ખગવાન	પૂજ્યા સાયક પુરુષ.

ભદ્રાસન	સિંહાસન.
ભવ્ય	ભાગ્યશાળી.
ભામા	સ્ત્રી.
ભાલી	અવિધ્ય.
ભીરુ	બહીરુ.
ભુવન	દુનિયાં.
બુ	પૃથ્વી.
બૂધર	૧ ટુંગર; ૨ રાગ.
બુંગ	અમરો.
બેડ (કિ.)	હાંડ પાડવું.
બમથ	ચકર ચકર કરવું તે.
બુ	અમર.
મધવા	દિવ.
મંજુલ	મુંદર, રૂંડ.
મડન	હામ દેવ.
મદંધા	મદધી આંધળી.
મધુ	વસંત.
મધુકર	અમરો.
મધુકરી	૧ અમરી; ૨ અમરાની રત્તિ માધુમરી.
મધુપ	(દૂધનું મધ પીનાર) અમરો.

મધુલકમ્પી, મધુશ્રી	વસંતની શોભા.
મધ્યમસોઠપાલ	પૃથ્વીનો રાજા.
મનથી માન્યું	૧ વ્હાલું; ૨ દષ્ટનામય.
મનમથ	હામદેવ.
મનસ્વિની	તેજ મિન્નજની ટેકીલી સ્ત્રી.
મનોજ	(મનમાં જેનો જન્મ છે એવો) હામ દેવ.
મનોરમ	મનને આનંદ હાપમવતાર.
મંદાર	એક દેવગણ.
મર્ત્યસોઠ	મનુષ્યસોઠ, પૃથ્વી.
મર્ષાદા	નિયમ, ઇરાવ.
મલયજ	ચંદન.
મદર્પિ	મદાન ઋષિ.
મદિલા	સ્ત્રી.
મદી	પૃથ્વી.
મદોદ્ર, મદોપ	રાજા.
મદ્ધીવિમાન	પૃથ્વી ઉપર વિમાન જેવો દેખાતો.
મદ્દેન્દ્ર	મદાન ઇન્દ્ર.
મદ્દેશ	મહાદેવ.
માધી	(માદ મદિનાની) કુંદની વેલ.

માધવી	(ચૈત્ર મહિનાની) મોગરાની વેલ.
માનસ	માન સરોવર.
માનિની	રીસાયલી સ્ત્રી.
માર	મોહ લગાડી પ્રાણ્ય લેનાર ઠામ દેવ.
માસ	મોસમ, ઋતુ.
મિષ	ખ્દાનું
મુખ	આગળ પડતો ભાગ.
મુમુક્ષુ	મોક્ષ મેળવવા ઇચ્છનાર.
મૂર્ત	સ્થૂળ દેહ ધારણ કરતું.
મૃદુ	મધુર, મુકુમાર.
મોહ	આનંદ.
મૌલિમણિ	મુગટનું રત્ન, ચૂડામણિ.
ખ્દાત	હારેલું.
યજ્ઞોપવીત	જ્ઞેતાઈ.
યામિની	રાત.
યુત	યુક્ત, સહિત.
યુવતિ	જવાન સ્ત્રી.
યુથ	(હાથપૂતિનું) ટોળું.
યૌવરાજ્ય	યુવરાજની પદવી.
રંગ	ફૂલની અંદરની સુમધીકાર બૂટી, પસમ.

રજનિ, રજની	રાત.
રશ્મિસહાય	યુદ્ધમાં મદદગાર.
રતિ	૧ રહે લાગવી તે; ૨ રંગ.
રતિમાન	પ્રેમી.
રતિરંગ	પ્રીતિના વિલાસ.
રથસોબ	રથનો દેસો.
રથાંગ	ચક્રવો.
રમણી	સુંદર સ્ત્રી.
રસ (કિ.)	અવાજ કરવો.
રસના	કંદોરો.
રાગ	પ્રેમની ભગની.
રાગાંકુર	પ્રેમનો દ્રશ્યગો.
રાગી	રમિયો.
રાજર્ષિ	ઋષિ જેવો માનપાત્ર રાજા.
રિપુ	દુશ્મન.
રેશુ	રાત.
રેમાંકુર	શ્વમાં ઊભાં થવાં તે.
સદ્ભી	શોભા.
સતા	વેલ.
સાવ	કડકો.

લવલીદલ	લવલીનામે વેલનું પાંદડું.
લીન	શુભતાન.
લુપ્થ	જેનું ચિત્ત લોભાયલું છે એવો.
વંશવૃદ્ધિકર	વંશ લંબાવનાર,
વગ્ની	(વગ્નધારી) ઇંદ્ર.
વણુરસ	૧ ખરા ભાવ વગર; ૨ પાણી-તેજ વગર.
વધ્ય	મોતની સગતને લાયક.
વનકડી	વનની ઝાડી.
વનિતા	સ્ત્રી.
વંદના	નમસ્કાર.
વરાહ	કુદર, સુવર.
વર્ગ (કિ.)	તરુ દેવું.
વર્ષા	વરસાદની મોસમ.
વલભિ	હાથી છાપરા નીચેની મેડી.
વાતાસ્ત્ર	વાયુના મંત્રનું અસ્ત્ર.
વાત્સલ્ય	પુત્ર પ્રત્યે માબાપનું હેત.
વામ (કિ.)	૧ નાંખી દેવું, ૨ ખોઈ નાંખવું.
વામા	સ્ત્રી.
વારથુ	હાથી.
વાસંતી	મોગરાની વેલ.

વિકળ	બાવરું.
વિક્રમ	પરાક્રમ, શૂરાતન.
વિચર (કિ.)	કરવું, જવું.
વિચાર	ચાર.
વિશાપના	વિનંતી, અરજ.
વિતર્ક	કલ્પના.
વિદ્યાધર	દેવ ને મનુષ્યના વચલા ગાળાની સૃષ્ટિ.
વિદ્યુત	વિજળા.
વિદ્યાતા	જ્ઞાતા, પરમેશ્વર.
વિધુર	દુષ્ટિયારું.
વિપદ	આફત.
વિમુખ્ય	ધરેલું.
વિરમ (કિ.)	બંધ પડવું.
વિભોક (કિ.)	જોવું.
વિપમ	વસમું, એકીવાળું.
વિપમશર	કામદેવ.
વિપય	રૂપ, રસ, શબ્દ સ્પર્શ ને ગંધ.
વિહંગમ	પક્ષી.
વિહર (કિ.)	વિહાર કરવો.
વિહારિણી	વિહાર કરનારી.

વિહવળ	બ્યાકુળ.
વીખાતું	અવ્યવસ્થિત પથરાતું.
૫૬,	ટાળું, જ્યો.
વેગાનિલ	(રચની) ગતિને લીધે પ્રગટેલો પવન.
વેઠાંત	ઉપનિષદ.
વેલ	હાથીને બહુ ભાવતી એક વનરપતિ, શલકી.
વેજ્યંતી	પંચરંગી હીચણ સૂધીની માળા.
વૈતાલિક	ઠરખારી સ્તુતિપાઠક.
વેઠ, વેઠ, વેઠ	વિન્નેગ.
સચી	ઈંદ્રાણી.
સતગુણ	સોગણું.
સતધા	સો પ્રકારે, સોગણું.
સંજી	૧ કમ્યાણકારી; ૨ મહાદેવ.
સર	તીર.
સત્ય	૧ ભાસોકું; ૨ સાલ.
સશિમણિ	ચંદ્રકાન્ત.
સાસન	સજા કરવી તે.
સિખરિણી	હાં, દૂધ, ખાંડ, કેળાં વગેરેની બનાવેલ

શીઘ્રં	૧ ટાકું; ૨ બાજે નહિ એવું.
શુકન	૧ યનાર વાતની અગમચેતી; ૨ બોલ.
સ્થામ	ધેરું લીલું, લીલુંછમ.
શ્રમ	થાક.
શ્રી	૧ લક્ષ્મી; ૨ શોભા.
સંહર (કિ.)	પૂરેપૂરે નાશ કરવો, મૂળમાંથી મટાડવું.
સધન	ભરાવવાળું, ભારે.
સંગીત	ગાવું બગ્ગવવું તે નાચવું.
સંગા	નામ.
સત્કુલનંદુ	સત્પુત્ર.
સંતાન	પુત્ર પુત્રી.
સંનિધાન	હાજરી.
સખા	મનમ્મુત, અત્યંત.
સમાનતા	સરખાપણું.
સમિધ	અમિમાં હોમવા લાયક વનસ્પતિના કડકા.
સમેત	સહિત, સાથે.
સરિખું	જેવું.
સરોજ	કમળ.

(૧૭૦)

સવસ્તિવાયણ	વ્રત પૂજનને અંગે બ્રાહ્મણને જે સિદ્ધ કે પક્ષે અથવા દાનમાં આપે છે તે.
સહજ	જન્મસિદ્ધ, સ્વાભાવિક.
સહધર્મચારિણી	ધર્મપત્ની.
સિતાંબર	ધોળું વસ્ત્ર.
સુકુમાર	નાળુક.
સુદર્શન	રૂપાળી સ્ત્રી.
સુમન	ફૂલ.
સુર	દેવ.
સુરધનુષ	મેઘધનુષ.
સુરરાજ	(દેવેનો રાજા) હંડ.
સુરા	દાર.
સુરાપરાધી	દેવનો ગુન્હેગાર.
સુરારિ	(દેવનો શત્રુ) અસુર
સુવૃત્તિ	રૂઢી સાત્ત્વિક વૃત્તિ.
સેવ્ય	માલિક, ધણી.
સૌંત (કિ.)	સમાપ્ત થવું, સમાપ્ત.
ફકંધ	ખંભો.

સ્થિતિ

૧ લોકમંત્રણ, સંરક્ષણ; ૨ સુતીતિ,
સારી રીતભાન; ૩ સ્થિરતા, અચળ-
પણું; ૪ બરતીની મર્યાદા.

સૌમ્ય

ભુવ.

રકુર (કિ.)

ફેરવું, પ્રગટાવવું.

રમરાવ. (કિ.)

યાદ દેવરાવવું.

સ્વવ (કિ.)

ઝરવું, ટપકવું.

સ્વગત

મનમાં.

સ્વત

શબ્દ.

સ્વર્ગસુંદરી

આસરા.

સ્વાધિકાર

પોતાનું કામ.

સ્ફુગ

ઝગાર.

હત

હણેલું, મારેલું.

હરિ

૧ હં; ૨ સિંહ.

હરિચંદન

પાંચ દેવવ્રક્ષમાંનું એક.

હારી

મનોહર, સુંદર.

હોરા

કલાક

केशवलाल कृष्णराय भुवे प्रसिद्ध करेलां
पुस्तके.

श्रीमद्-विशाखदत्त-विरचित

मुद्राराक्षस नाटक.

संस्कृत भूषण धंशेल टीका साथे.

प्रथम आवृत्ति, ई. स. १९००

मूल्य ३. ३॥

ग्रंथ आह्मीं समग्र वाच्यून पाहिला आहे. आणि तो वाच्यून असतां आह्मांस रा. केशवलाल यांच्या मोदेस पाहून बराच अत्यनंद ही झाला. संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास अद्याप पाहिजे तसा कोणी आमच्या कडे लिहिलेला दिसत नाही. तथापि कै. ना. भ्या. तेलंग, रा. रा. डा. भांडारकर, कै. मि. आपटे इत्यादि गृहस्थांनी या कार्मी बराच प्रयत्न केलेला आहे. त्यांतच रा. केशवलाल यांची प्रस्तावना लेखनाचा समावेश करण्यास हरकत दिसत नाही. प्रस्तावनेत कविवरिज,

कविकाल, नाटकस्वरूप, नाटकांतर्गत पात्रें व त्यांचे स्वभाव, प्रस्तुत आवृत्तींत योजण्यांत आलेलीं कांहीं बाक्ये, इतर नाट्यग्रंथांत दिसलेले दोष इत्यादिक भाग आला आहे. नोटसची रचना फारच अचर्जनीय उतरली आहे. अलीकडील विद्यार्थ्यांच्या सन्या अडचणी लक्षांत घेऊन ज्या ठिकाणी काठिण्य आहे असें विद्यार्थ्यांस वाटते त्या त्या भागावर भरपूर टिप्पणी जोडण्यांत आली आहे. बहुतेक सर्व श्लोकांचे इंग्रजींत भाषांतर देण्यांत आले असून, प्रत्येक श्लोकांत असलेले अलंकार, वृत्ते इत्यादि सर्व गोष्टी जेथल्या तेथे नमूद करण्यांत आल्या आहेत. कित्येक ठिकाणी शब्दावर ही टीपा योजण्यात आल्या आहेत त्या योग्य आहेत. काव्य व नाट्य रहस्य हीं कित्येक ठिकाणी उत्तम रीतीनें व्यक्त करण्यांत आले आहेत. निरनिराळ्या आवृत्ति शोधून निरनिराळीं आढळलेलीं अन्य बाक्ये, पाठांतर बगेरे खालीं जोडण्यांत आलीं आहेत.

ता. ४, ऑक्टोबर, १९००
मुंबई.

} इंदुपकाश.

(૧૭૪)

‘ મી. ધ્રુવે...મુદ્રારાક્ષસ ઉપર જે ટીકા કરેલી છે, તે પ્રથમ પંક્તિની ટીકા હોઈને તેઓ એક ઉત્તમ ટીકાકારના માનને પાત્ર થાય છે. ’ ‘તેથી રાજકીય નાટકનું પુનરુજ્જીવન અથવા તો ગૌરવ વધારનાનાર તરીકે મિ. ધ્રુવને ગણીએ તો તે અનિશ્ચયોક્તિ ગણાય નહિ. ’

‘ મિ. ધ્રુવે આરંભમાં એક વિદ્વાતા બરેલી પ્રસ્તાવના લખેલી છે, તેમાં ગ્રંથકર્તાએ કવિનો કાળનિર્ણય કરતાં સાહિત્યગ્રંથોનાં આંતર પ્રમાણો આપીને પ્રાચીન ઇતિહાસને બહુ જ અજવાળામાં આપ્યો છે. તે પછી નાટકના વસ્તુ સંબંધે વિવેચન કરતાં તેમાં રહેલો પ્રધાનરસ, બાવ તથા પાત્રસંકલના સંબંધે વિવેચન કર્યું છે. પાત્રો વિશે ક-રેલું વિવેચન વિદ્યાર્થીઓને બહુ જ મનનીય છે. તે પછી બ્રાહ્મણપાત્ર ચાણુક્યના સંબંધમાં વિવેચન કરેલું છે, જેમાં ચાણુક્યના લખેલા ખીજા ગ્રંથોને પણ મિ. ધ્રુવે અજવાળામાં આપ્યા છે. આ રીતે બહુ જ વિદ્વાતાવાળી પ્રસ્તાવના પૂર્ણ થાય છે. ત્યારપછી મુદ્રારાક્ષસની આટલિમાં આપેલાં પ્રમાણો માટે મિ. ધ્રુવે જે જે ગ્રંથો જોયા છે તેમનાં નામની એક મોટી યાદી આપેલી છે. તે ગ્રંથો તરફ અને ટીકામાં આપેલાં તે તે ગ્રંથોનાં વચનો તરફ જોતાં મિ. ધ્રુવનો

(૧૭૫)

પરિશ્રમ ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. જેમ સંસ્કૃત પદોની સિદ્ધિ પાણિનિનાં સૂત્રોથી કરવામાં આવી છે, તેમ જ પ્રાકૃત પદોની સિદ્ધિ પ્રાકૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રોથી તથા પ્રાકૃત ગ્રંથોનાં પ્રમાણોથી આપી છે. ગ્રંથને અંતે નાટ્યના ત્રિવર્ગ, પ્રકૃતિપંચક, કાર્યાવસ્થાપંચક, સંધિપંચક, અને નાટ્યનાં ચોસઠ અંગોનું વિવેચન કરતાં તે તે વિષયો ક્યાં છે અને તેનો આરંભ ક્યા ક્યા સ્થળેથી થાય છે તે પણ સ્થળના નિર્દેશપૂર્વક દેખાડ્યું છે, જે વિદ્યાર્થીઓને જ નહીં પરંતુ વિદ્વાનોને પણ મનન કરવા જેવું છે.

જાનેવારી, સન ૧૯૦૧
મુંબઈ.

}

સમાલોચક.

મુદ્રારાક્ષસ નાટક

કિંવા

મહારે મહાત્મ.

ખીજી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૯૦૮

મૂલ્ય રૂ. ૧.

અનુવાદમાં પ્રીતના સાથે અર્ચની સુગમતા બહુ સારી

જળવાઈ છે.....સમસ્લોકી રચનામાં સર્વ અર્થ દર્શાવવાનું કાર્ય કઠણ હોવા છતાં રા. કેશવલાલે તે કુશળતાથી સિદ્ધ કર્યું છે.....ગદ્ય શૈલી પણ ગૌરવ સાથે સરળતાવાળી છે. પ્રસ્તાવના.....વિદ્વત્તાથી પૂર્ણ છે.

સર્વાંશે આ અનુવાદથી જેમ મૂળ નાટકની બધી સારી પિઞ્ઞાન મળે છે, તેમ જ સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ તે ઊંચી રસવત્તા અને શિષ્ટતાવાળું છે.

માર્ચ, ઈ. સ. ૧૯૧૧
અમદાવાદ.

}

જાનમુખા.

The work is embellished with an introductory preface, which is a study in comparative history itself. The data on which he (i. e. Mr. Dhruva) bases the period during which the Natak was composed as being the latter part (third quarter) of the sixth century, after ransacking and collecting the various ancient works Buddhist, Sanskrit, Chinese, works on Numismatics and Epigraphy, furnish a treat in themselves, and compel admiration for an Eastern scholar who

(૧૭૭)

has thoroughly assimilated the lines of research work followed by Western savants.....We would strongly recommend all Indian scholars to procure a copy and go through it, as they would find there much that is new, much that would delight their literary conscience.

Modern Review VI, 1; July, 1908.

અમરેશતક

સંસ્કૃત મૂળ સહિત.

ત્રીજી આવૃત્તિ, ઇ. સ. ૧૯૧૦

મુદ્રણ રૂ. ૧.

રા. કેશવલાલે સામિપ્રાય બાપાંતરની પદ્ધતિને અનુસરી આ બાપાંતર રચ્યું છે...તેમણે શીઘ્ર જુદિયા ને ને રચાને (મૂળ સંસ્કૃત પાઠમાં) સુચારા શીઘ્ર લીધા છે, કે પોતાની રસિકતાને આધારે યોજ્યા છે, તે સર્વથા ઔચિત્યાનુસાર છે...બાપાંતરકારની ઉચ્ચ રસમતા એવી છે, કે તેમના હૃદયના સંસ્કારથી પણેક ઠેકાણે મૂળમાં નહિ એવી ખુબીઓ પણ આવી ગઈ છે...બાપાંતર બહુ ઉત્તમ છે.

(૧૭૮)

બાપા શુદ્ધ સંસ્કારવાળી છે ...બાપાંતરકારે...અતિ ઉત્તમ
રીકા પદો સાથે બેડી છે, તે બહુ બોધદાયક અને રસિક છે.

ફેબ્રુઆરી, ઇ. સ. ૧૮૮૩.

નડિયાદ.

}

મુદ્રશન.

This is a *Samasloki* translation of the famous *Satak* of Amara into Gujarati. The preface and the illustrative notes.....are the best portions of the book; the former shews that the writer is bubbling over with an intimate knowledge of ancient history.....and the latter shew what a master of *Alankar Sastra* he makes himself out to be. The words in which he sums up the characteristics of a commentary called the *Rasika-Samjivani* on the original.....are in every way applicable to him, viz. "that the commentary is sufficient to show the wide extent, the depth and the accuracy of the knowledge (scholarship) of its author".

Modern Review, IX, 3; March 1911.

ગીતગોવિંદ.

આવૃત્તિ ત્રીજી, ઈ. સ. ૧૯૧૨.

મૂલ્ય રૂ. ૧.

‘રા. કેશવલાલના બાપાંતરની સવિસ્તર રતુનિ ન કરતાં અત્રે એટલું જ કહેવું બસ થશે, કે આવું રસિક અને યથાર્થ બાપાંતર અન્ય વિદ્વાનથી થઈ શકત નહિ.’ ‘એ-મણે રચેલાં સર્વ બાપાંતરો ઉત્તમ છે, અને તે ઉપર ચો-જેલી એમની ટીકા પણ વિદ્વાતા બરેલી અને કાવ્યનું મર્મ સમજાવવામાં અતિ ઉપયોગી છે, એમાં કંઈ સંશય નેવું નથી.’

મે, સન ૧૯૫૬,
તડિયાદ.

}

મુદ્રણ.

‘ગીતગોવિંદનું બાપાંતર તે બાપાંતર નહિ પણ ગુજરાતીમાં સખાયલું ગીતગોવિંદ છે. રા. કેશવલાલના અનુવાદમાં દોષ કાઢવા એ દુવમાંથી પોરા શોધવા નેવું છે. વાણી મધુર અને પ્રાચીન કાવ્યોના અભ્યાસે પ્રાચીન કવિઓના નેવી છે. રાગ...માં ઉતારેલું પદ્ય વધારે માધુર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. રા.

કેશવલાલનું ગીતગોવિંદ કાવ્ય ગુજરાતી ભાષામાં થયેલાં
ભાષાંતરોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ પદે વિરાજે છે.

જુલાઈ, સન ૧૮૮૭,
મુબઈ.

}

સમાસોચક.

‘ગીતગોવિન્દનો રસારવાઢ ગુજરાતી ભાષામાં આપવાનો
કર્તાનો યત્ન અસાધારણ રીતે સફળ છે.’ ‘સંસ્કૃતના આશ્રિત
અભ્યાસીને પણ મૂળ ગીતગોવિન્દ જોટકું સરળ ન લાગે
તોટકું રા. કેશવલાલે ગુજરાતીમાં પાડેલું તે અંથનું પ્રતિ-
બિંબ મનોરમ અને રસમ્મદ છે.’ ‘બીજી આવૃત્તિમાં
કરેલા ફેરફાર ઉપર વિવેચનપુદ્ધિથી નગર નાંખતાં
રા. કેશવલાલની કાવ્યપરીક્ષાની શક્તિને માટે.....આપણો
વિચાર ઉઘી ઠોટિએ પહોંચે છે. સંસ્કૃત “ કવિતા ” ના
ગુજરાતી “ કવિતા ” માં ભાષાંતરની સફળતા એ સંસ્કૃતનું
પરિપૂર્ણ જ્ઞાન, ગુજરાતી ઉપર પૂર્ણ અમલ, અને કાવ્યપ-
રીક્ષાના ધણા ઝીણા પ્રશ્નોનું મનોહારી સમાધાન કરવાની
શક્તિની પરિસીમા સૂચવે છે; અને રા. કેશવલાલની પરિ-
સીમાએ પહોંચેલી અનેકવિધ શક્તિ જ તેમના ભાષાંતરને
ગુજરાતીમાં શ્રેષ્ઠ ભાષાંતરની પદવી અપાવે છે.’ ‘મૂળ

ગીતગોવિંદની રમણીયતા આવર્તને આવર્તને રા. કેશવ-
 સાલ જેવા સહૃદય અને પરીક્ષક કવિભક્તના મનમાં નવી
 નવી નવીનતા ધારણ કરે એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. સર્વ
 ફેરફારો સાર્થક અને રસની નિષ્પત્તિમાં ઉમેરો કરનાર જ
 ભાગે છે અને ભાગશે; મૂળની રમણીયતાની આમુટ ગંભી-
 રતા આગળ અને હાયાની પણ તેવી જ રમણીયતા અને
 તેની પાછળ રહેલી નાનાવિધ અચિંત્ય શક્તિ આગળ વિવે-
 ચનકારની દોષબુદ્ધિ કુદિત થાય છે અને થશે. રા. કેશવ-
 સાલ જેવા રસપરીક્ષક અને સંગીત વિદ્વાનને હાથે વખ-
 ણાયલાં પ્રતિબિંબોની અમે આ ઉત્તમ સદ્ગતિ ગણીએ
 છિયે, અને તે મદ્દાશયને બાપાંતરકાર તરીકે સંવંધા કૃત-
 કૃત્ય માનિયે છિયે. ’

ગાનપુઆરી-માર્ચ, ઈ. સ. ૧૯૦૪, } સમાલોચક.
 મુંબઈ.

Jayadeva's Gita-Govinda, describing the
 amours of Radha and Krishna, is 'a gem of purest
 ray' in Sanskrit.....There have been transla-
 tions of it into Hindi, Marathi and Bengali, and
 also Gujarati. But we doubt, if in Gujarati at least

there is any translation which could be compared with the one under notice. It is .....Gita-Govinda rewritten in Gujarati in the happiest style of Jayadeva. But for one's being told that it is a translation, it would be difficult to make out that it is one, so felicitously has the spirit and gracefulness of the original been copied and preserved. As is usual with all works of Mr. Kesavlal, the translation is preceded by a scholarly introduction, which surveys Jayadeva—his time, his work, his perfections and imperfections .....in such an ample way that it leaves little to be desired. The Singer.....has drunk deep at the fountain of Jayadeva, and has consequently poured out with a lucidity equally charming as Jayadeva's what the latter's soul would have done, had he been a Gujarati.

Modern Review, XII, 1: July, 1912.

પરાક્રમની પ્રસાદી

કિંવા

વિક્રમોર્વશીય નાટક.

આવૃત્તિ ૩, ઈ. સ. ૧૯૧૨.

મૂલ્ય

૨. ૦૧, અચિત્ર; ૨. ૦૧૧, સચિત્ર.

“ અન્ય બાપામાં ને ... મૂળ ગ્રંથકર્તાએ ... ગ્રંથ સમ્યો હત, તે તે એ બાપામાં કેવી રીતે લખત, ” એ આશયને વળગી રહીને ... પ્રસ્તુત પુસ્તક રચેલું છે.

શબ્દોની મીઠાશ, યોગ્ય બાવને જિનારનારાં સમાન વચનો.....રસનિર્વાહની સરળતા, આદિ તરવો...સારાં છે; અને નિઃસંશય પુસ્તક વાંચનાં “ વાહવાહ ”ના ઉદ્ગારો સ્વાભાવિક રીતે જ નીકળી જાય છે.

જન-પ્રચારી, સન ૧૯૧૨, મુંબઈ.

સમાલોચક.

(૧) x x ગુજરાતી બાપાના શબ્દોશ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રભુતા—એ કોશની વિશાળતા અને શબ્દની પસંદગી કરવામાં ઝીણો વિવેક; (૨) અર્થ કરતાં રસ ઝીલવા તરફ વિશેષ લક્ષ, પણ તે મૂળના અર્થને હાનિ પહોંચાડીને બાપાન્તરની સર-

જતા કે અર્થની સુગમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ-પશુ આવા ગ્રંથોમાં રસ એ જ એનો આત્મા હોય છે તેટલા માટે; અને તે ઉપરાંત, (૩) જોડું નિરીક્ષણ અને સંશોધન કરી મૂળના પાઠનો નિર્ણય-જેથી ભાષાંતરને ઉત્તમમાં ઉત્તમ અર્થનો લાભ મળે : આ સામાન્ય ગુણો રા. કેશવલાલના 'વિક્રમો-વર્ણીય'માં પાને પાને ઉલ્લેખ છે.

વસંત, પુસ્તક ૧૧, અંક ૯. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

This is another work from the scholarly pen of Mr. Kesavlal Dhruva, whose previous work we had the pleasure of reviewing before .....We have found the translation.....very readable, and such as gives a very good idea of what the original is like.

Modern Review, XI, 4; April, 1912.

છાયાઘટકર્પર

એક રસમય ટૂંકું કાવ્ય.

આવૃત્તિ ૧. ઈ. સ. ૧૯૦૨

મૂલ્ય આનો ૧.

